

NR 1. 2015

25. ÅRGANG

STAVANGEREN

MEDLEMSBLAD FOR BYHISTORISK FORENING STAVANGER

NOREM BAADE

SIDE 4

**KONGELIG
TOLDKAMMER**

SIDE 32

JACOB SØMME

SIDE 44

**PREIKESTOLEN
FRÅ STAVANGER**

SIDE 68

INNHold

Lederens spalte	2
<i>Bodil Wold Johnsen</i> Norem Baade	4
<i>Anne Ytterdal</i> Stavanger «Kongelig Toldkammer» Fra 1840	32
<i>Erling K. Sømme Kielland</i> Jacob Sømme: Seilskipsreder, politiker og silde- spekulant	45
<i>Øystein Ekroll</i> Preikestolen frå Stavanger – ein av landets eldste	68

Forsidebilde: Norem Baades nye forretningsgård stod ferdig i januar 1938 og bidro til å forskjøvne Kirkegaten som byens populære forretnings- og strøkgate.
Foto: Hans Henriksen. Stavanger Byarkiv.

BIDRAGSYTERE I STAVANGEREN NR 1 2015

Øystein Ekroll, f. 1957, er magister i arkeologi og forskar ved Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeider i Trondheim. Han arbeider særleg med mellomaldersk steinarkitektur, men interesserer seg for det meste som har med denne perioden å gjere. Han har skrive fleire bøker og over hundre artiklar, for det meste om steinbyggjekunst i mellomalderen. Han arbeider også p.t. med ei doktoravhandling om oktogonen ved Nidaros domkyrkje.

Bodil Wold Johnsen, født 1946, dr.art. og tidligere byarkivar i Stavanger. Både hovedoppgave og doktoravhandling er bidrag til Stavanger bys historie. Hun har også vært medforfatter av flere bøker om byens historie på 1900-tallet og skrevet mange lokalhistoriske artikler.

Erling K. Sømme Kielland, f. 1941. Pensjonist. Selvlært byhistoriker. Andre viktige interesser, naturvern og fuglekunnskap. Skriveglad forfatter av kronikker og debattinnlegg gjennom mange år. Lang fartstid som arkivar i Sparebank 1 SR-Bank. Hadde her bl.a gleden av å bygge opp et bankmuseum, og samle inn og registrere historisk skriftdokumentasjon i avdelingsbankene, nå oppbevart i Statsarkivet i Stavanger. Initiativtaker – og sammen med Bjørn K. Aarre – stifter av Byhistorisk Forening Stavanger.

Anne Ytterdal, f. 1957, er malerikonservator ved Arkeologisk museum – Universitetet i Stavanger. I tillegg til restaurering av maleri på tre og lerret er også bygningsundersøkelser en del av hennes fagområde. Hun har bl.a utført fargeundersøkelser på Ledaal, Kongsgård, Skagen 18, St. Petri og Johanneskirken.

LEDERENS SPALTE

FOTO: ANDERS MINGE

Kjære leser

I dette nummeret av Stavangeren kan du blant annet lese Anne Ytterdals artikkel om «Stavanger Kongelige Toldkamer fra 1840», her markerer vi faktisk et 175-års jubiléum!

For noen år siden ga Byhistorisk Forening Stavanger i samarbeid med Stavanger Museum ut «Byhistorisk kunstmappe – 10 akvareller av Mons Gabriel Monsen». En av Monsens akvareller viser «Stranden sett fra Skagen 15 de November 1857». Alle bygningene på dette bildet er nå borte, unntatt en, den gamle tollboden fra 1840.

Monsens bilde har igjen fått aktualitet, denne gang i forbindelse med et riksvåpen som prydet fasaden. For ser man nøye etter på bildet, ser man et rødlig ovalt felt øverst i gavlen. Dette er intet mindre enn bakgrunnsfargen til det norske riksvåpen fra 1844, en gammelmodig, forgylt løve med rokokkobein, som prydet fasaden. Nå står det et vindu i ovalen.

Men hva skjedde med riksvåpenet? Jo, i 1905 ble det fjernet i forbindelse med et restaureringsarbeid. Dessuten fikk Stavanger ny tollbod da, og Norge et nytt og modernisert riksvåpen etter unionsoppløsningen. Reisen til det demonterte riksvåpenet ble imidlertid ikke lang, den endte på loftet nettopp på den nye tollboden på andre siden av Vågen. Og der fant Anne Ytterdal det igjen, 103 år senere. Intakt, men nedstøvet. Etter det vi forstår, er nå riksvåpenet flyttet til et magasin på Tollmuseet i Oslo.

Det ble tatt et initiativ overfor Rogaland fylkeskommune for å få dem til å søke om å få frigitt det gamle riksvåpenet, slik at det etter nødvendig restaurering igjen kunne komme på sin opprinnelige plass. Søknaden ble sendt Toll- og avgiftsdirektoratet i 2009, der den ble avslått fordi man mente at riksvåpenet hørte hjemme på Tollmuseet i Oslo. Det ble dessuten påpekt at den gamle tollboden ikke lenger er i statens eie, men et gammelt riksvåpen fra 1844 i gavlen kunne forlede noen til å tro at dette fortsatt var et bygg med statlige funksjoner. Konsekvensene av en slik feiltolkning er uklare for oss.

Merkelig nok godtok fylkeskommunen avslaget i stedet for å klage det inn til rette myndighet, som er Riksantikvaren. Avslaget fra Tolldirektoratet fortøner seg enda mer søkt og uforståelig når man vet at tollboden ble fredet allerede i 1923. Alle endringer knyttet til rehabilitering skal godkjennes av Riksantikvaren og utføres på antikvarisk grunnlag. Riksantikvaren har også bestemt at tollboden, så langt det er mulig, skal restaureres slik at den får igjen sin opprinnelige karakter. Riksvåpenet må kunne sies å være et sentralt element her, sammen med veggpåskriften «Kongelig Toldkammer» som sto like under riksvåpenet, og som senere er overmalt. De to elementene vil bidra til at bygningen gjenvinner sin opprinnelige karakter som et signalbygg i Stavanger.

Den gamle tollboden eies nå av Stavanger kommune, det gjør ikke direktoratets avslag lettere å forstå.

For oss fortøner dette seg som et klassisk eksempel på to statlige myndigheter som ikke klarer å samordne sine vedtak. Beklageligvis er det foreløpig den ikke-faglige etaten Toll- og avgiftsdirektoratet som sitter med den sterkeste kortet, rett og slett fordi det er de som har hånd om riksvåpenet.

Styret i Byhistorisk forening har besluttet at vi vil ta initiativ til å børste støv av saken. Bokstavelig talt. Vi vil derfor ta kontakt med Stavanger kommune ved Byantikvaren slik at vi sammen med Rogaland fylkeskommune kan utarbeide et nytt saksfremlegg der vi anker Toll- og avgiftsdirektoratets avgjørelse inn for Riksantikvaren. Og dersom alle gode krefter står oss bi, kan tollboden igjen fremstå med sin opprinnelige utsmykning! Kanskje allerede i jubiléumsåret, men det er vel å være i overkant optimistisk.

* * *

Når dette leses, er Byhistorisk Forening Stavanger godt i gang med arrangementene i 2015. Dette er foreningens 24. driftsår. I januar ble foreningens arrangement nr. 200 avholdt, det må det være lovlig å være litt stolt av. Vi ønsker gamle og nye medlemmer hjertelig velkommen til spennende foredrag i 2015.

Harald Sig. Pedersen
styreleder

BODIL WOLD JOHNSEN

NOREM BAADE

Noen trekk i utviklingen av forretningen og andre manufakturhandlere i Stavanger frem til 1940.

Innledning

I 2010 ble den kjente stavangerske manufakturforretningen Norem Baade avviklet etter 167 års sammenhengende drift på samme sted. Ole Johan Baade åpnet sin nye forretning i Kirkegaten i Stavanger i 1843. Han var født og oppvokst i Skjold som sønn av prokurator Andreas Baade fra Stavanger. Da Ole Johan Baade etter en tid begynte rederivirksomhet, overlot han forretningen til broren Søren. Etter Søren Baades død i 1879 overtok en av firmaets betrodde, den 26 år gamle Johan Conrad Norem fra Sjernarøy ledelsen. Seks år senere ble han hovedinnehaver med Søren Baades sønn Ingvar som medinnehaver. Fra da av var firmanavnet Norem Baade. Navnet ble bevart også etter at den siste Baade i firmaet døde i 1912, og etter at firmaet ble omdannet til aksjeselskap i 1917.

Baades butikk i Kirkegaten 22 startet som alminnelig krambodhandel. Ved slutten av 1880-årene var Norem Baade en av de første forretningene i Stavanger som forlot den tradisjonelle kombinerte handel med manufaktur- og kolonialvarer og spesialiserte seg på finere manufaktur. Et stort antall manufakturhandlere, særlig i Østervåg, fortsatte imidlertid også med kolonialhandel et par tiår til. I 1937-38 ble det gamle huset i Kirkegaten bygget helt om til en moderne forretningsgård. Flere andre av byens manufakturhandlere som Marnburg, Grude og Strong reiste nybygg eller foretok store ombygginger og moderniseringer i disse årene. Artikkelen viser noen trekk i utviklingen av Norem Baade og et knippe andre manufakturhandlere i byen frem til 1940.¹

Baades krambod i Kirkegaten

Det var de årvisse sildeinnsigene som la grunnlaget for den eventyrlige veksten Stavanger opplevde ved inngangen til 1800-tallet. Særlig i årene fra 1815 og frem til 1865 vokste

Mot Vågen og Ryfylke 1822.

Utsnitt av maleri av Knud Baade (1808-1879).

Dersom dateringen er riktig, var kunstneren ikke mer enn 14 år da dette bildet ble malt. Det var før han begynte sin utdannelse hos Lehmann i Bergen og fortsatte under Eckersberg i København og senere under I.C. Dahl i Dresden.

Foto: Terje Tveit. Stavanger kommune.

Kaptein og konduktør Christian
Fredrik Torstrups bykart oppmålt i
årene 1863-1867.

Utsnitt som viser Holmen, Kirke-
gaten og Østervåg, Stavanger
Byarkiv.

Stavanger hurtigere enn noen annen norsk by, fra 2513 til 16647 innbyggere. Ved århundreskiftet var innbyggertallet nær fordoblet til 30000. En slik folkeøkning var ikke mulig uten innflytting. Det var nye folk som kom seg frem og satte sitt preg på bysamfunnet. De hadde med seg mentalitet fra bygdene i Ryfylke eller på Jæren, de hadde nære bånd til omlandet, flere av dem drev handel av alle slag, saltet sild og stod i krambod, og de begynte for seg selv. Med handelsloven av 1842 ble handelen liberalisert, og det ble mye enklere å få handelsborgerskap.² Antall kjøpmenn og selvstendig handlende steg fra 36 i 1801 til 261 i 1865. En topp ble nådd i 1885 med 439. Deretter gikk tallet tilbake til 405 i 1891 og falt ytterligere til 378 i 1900.³ Mens de store gamle handelshusene befant seg på begge sider av Vågen og innerst på Torget, ble det nå etablert nye handlesteder videre utover byen, i Kirkegaten, Steinkargaten, Søregeaten, Nygaten, Østervåg, etter hvert også Pedersgaten.⁴

Etter at handelen først var begynt å flytte fra Vågssidene og Torget, ble Kirkegaten den fine forretningsgate. Det var her Ole Johan Baade (1810-1881) åpnet sin butikk etter å ha løst handelsborgerskap 24. mai 1843. Beliggenheten midt i Kirkegaten var viktig, noe både grunnleggeren og de som fulgte etter ham visste å utnytte. Kirkegaten var byens gate, mens folk fra landet helst søkte til butikkene i Østervåg hvor det også var lettere å legge til med båt for dem som kom sjøveien.⁵

Ole Johan Baade var født og oppvokst i Skjold. Foreldrene var prokurist Andreas Baade fra Stavanger, sønn av bøkker Knud Baade, og Johanne Margrethe Magnus, datter til sognepresten i Skjold. Ole Johan var nummer fire i rekken av i alt ti søsken. Familien tilhørte de «kondisjonerte» i Skjold. Eldste bror Morten ble Ryfylkefut, og to andre brødre ble også jurister som faren. En fjerde bror ble lege i Bergen. Den mest kjente av søsknene var kunstmaleren Knud Baade (1808-1879), som sies å ha fått hjelp av slektninger i Stavanger til å få realisert sine evner som kunstmaler i inn- og utland.⁶ En bror ble handelsmann og overtok forretningen. De to søstrene giftet seg med embetsmenn, henholdsvis sorenskriver og sogneprest. Faren eide flere gårder i Skjold, og drev en viss spekulasjon med jord på tingreisene sine. Familien Baade bodde i Skjold til 1831 da Andreas ble utnevnt til sorenskriver i Indre Sogn.

Firmaets grunnlegger Ole Johan Baade (1810-1881) var født og oppvokst i Skjold, men Baadefamilien kom fra Stavanger. Ole Johan Baade ble konfirmert i Stavanger domkirke i 1826.

Portrett som broren Knud Baade kan ha laget. Norem Baade a/s 1843-1943.

Parti av Stavanger sett fra Valberget mot Kongssteinen. Domkirken midt i bildet. Bildet viser både Kirkegaten og Skagen og Baades hus med hage i forgrunnen. Ca. 1860-1870.
Foto: Carl Lauritz Jacobsen. Stavanger Byarkiv.

Han tok avskjed fra embetet i 1846 og flyttet med ektefelle tilbake til Stavanger, hvor Baade-familien hadde bodd i flere slektsledd.⁷

Baades butikk i Kirkegaten 22 startet som alminnelig krambodhandel der kjøpmannen også bodde. Huset tilhørte Lauritz Wilhelm Hansen, en ung danske som først hadde blitt opptatt som medinneher i handelshuset Køhler med rederi, sildehandel, mølledrift og gårdsdrift. I 1840 ble han imidlertid ved giftermål leder av Ploug & Sundt, det gamle ærverdige handelshuset på Skagen basert på skipsfart og sildehandel.⁸ Samme år kjøpte Lauritz W. Hansen nr. 401 i Urgaten, det senere Kirkegaten 22, med våningshus, ildhus og tilliggende grunn med hage.⁹ Ole Johan Baade som leide huset, brukte i begynnelsen bare halvparten av førsteetasjen til forretning. Resten av huset, «privaten», bestod av stuer nede og soveværelser i annen etasje. Foreldrene kan ha bodd sine siste år i huset hos sønnen Ole Johan etter at de kom tilbake til Stavanger i 1846. Dødsboskiftet etter foreldrene i 1852 viser at Ole Johan kan ha fått hjelp av familien til å starte forretningen.¹⁰

Selv om butikklokalene var trange og mørke, var varebeholdningen mangfoldig: Der var manufakturvarer av alle slag, stoffene lå i store ruller i hyllene, i eskene var der snipper og bånd og sjal for fruene, der var knapper og nåler og stout og lerret. Men der var mer: alle slags kolonialvarer, sukker, mel og ris i skuffene, krydder i glass, kaffe og te i bokser. Der var sigarer og de fineste viner, flaskene lå i hyllene og på lageret med snirklede etiketter – og der var lamper og lys og fiskekroker.¹¹

Ole Johan Baade begynte rederivirksomhet da byens skipsfart hadde et godt oppsving fra midten av 1800-tallet. Den epoken som varte fra omkring 1850 til ca. 1880 er blitt kalt for de gyldne årene for norsk seilskipsfart.¹² Ole Johan overdrog forretningen til sin ti år yngre bror Søren Schiøtz Baade (1820-1879). I motsetning til Ole Johan som var ugift, hadde Søren Baade stor familie. Han var gift med Marie Theresie fra Stavanger, datter av fyrvokter Jonas Rolfsen. I 1866 kjøpte Søren Baade Kirkegaten 22 av stadshauptmann L.W. Hansen for 5000 speciedaler.¹³ L.W. Hansen hadde selv kjøpt eiendommen for 1630 speciedaler i 1840. Søren Baade lånte 1000 speciedaler av Stavanger Fattig- og Arbeidshus' midler med første prioritet pant i eiendommen.¹⁴ To år

Søren Schiøtz Baade (1820-1879) overtok forretningen da broren og grunnlegger Ole Johan begynte som skipsreder. Søren Baade kjøpte huset i Kirkegaten 22 i 1866.

Foto: Ukjent. Norem Baade a/s 1843-1943.

Johan Conrad Norem (1853-1932) ledet forretningen fra 1879 og ble hovedinnehaver i 1885. Ved siden av forretningen var Norem engasjert i kristelig ungdomsarbeid, særlig Ynglingen. Han var dessuten formann i Stavanger Kjøpmannsforening, i Stavanger Sparekasses kontrollkomite og var med å opprette Sparekassens Aldershjem. Han var også styremedlem i Stavanger Handelsforening.

Foto: Ukjent. Stavanger Kjøpmannsforening 1890-1940.

senere lånte han ytterligere 2500 speciealer med annen prioritets pant i eiendommen av frøken Anna Rolfsen, formodentlig i familie med ektefellen.¹⁵ Ti år senere, i 1878, utstedte han en pantobligasjon til bankkasserer Henrik Oluf Zetlitz pålydende 8000 kroner med tredje prioritets pant i eiendommen.¹⁶ Zetlitz var ordfører i Stavanger i 1873, kasserer i Norges Bank og senere direktør i Stavanger Sparebank. Han var sønnesønn til apoteker Henrik Andreas Magnus Zetlitz, som var bror til apoteker og eier av Kristianslyst, Christian Magnus og dikterpresten Jens. Henrik Oluf Zetlitz trakk seg tilbake da Stavanger Sparebank fikk store tap i 1880-årene som endte med konkurs i 1889. Stavanger Sparebank var den første banken i Stavanger, etablert i 1834 og var i 1850 en av de største sparebankene i Norge.¹⁷

Søren Baades forretning videreførte den kombinerte handelen med både manufaktur- og kolonialvarer. Som eier ble han boende i huset der næringsvirksomheten ble drevet. Boligdelen rommet Søren og hans hustru Marie inklusive seks barn, tre tjenestepiker og dessuten 1-2 handelsbetjenter. En av handelsbetjentene ved folketellingen i 1875 var Johan Conrad Norem fra Sjernarøy.¹⁸

Johan Conrad von der Lippe Norem (1853-1932) var født på gården Norheim i Sjernarøy. Faren var i mange år klokker i Sjernarøy kirke.¹⁹ Det var meningen at Norem skulle ta videre skolegang da han kom til Stavanger som ung gutt. Han fikk imidlertid en stilling på et sakførerkontor, og leste språk i fristundene. Men da Norem ble ansatt i Søren Baades forretning i 1873 og fikk en betrodd stilling der, ble studieplanene lagt på hyllen for alltid. Da Søren Baade døde i 1879, ba arvingene den 26 år gamle Johan Conrad Norem lede forretningen. Enken etter Søren Baade, Marie, var tolv år yngre enn sin mann, og de seks barna var i alder fra 14 til 23 år da faren døde. I 1885 ble Johan Conrad Norem hovedinnehaver med Baades nest yngste sønn Ingvar (1862-1912) som medinnehaver.²⁰ Marie T. Baade med familie fortsatte å bo i huset, og hun titulerte seg som huseier og skipsreder.²¹

Johan Conrad Norem bodde tvers over gaten i apoteker Birkelands hus i Kirkegaten 19 med hustru Ingeborg. De flyttet senere lenger ned i Kirkegaten 36. I årene fra 1886 til 1890 fikk de tre barn, Kristine, John og Karen.

Det var døtrenes barn, Konrad Norem Thorbjørnsen og Halfdan Corneliussen jr., som senere gikk inn i forretningen.²² Sønnen John drev advokatfirma sammen med barndomsvennen Trygve Wyller.²³ John Norem kom inn i bystyret for Høyre i 1917, ble Stavangers yngste ordfører 1922-1924 og stortingsmann 1925-1933. Norem ble utnevnt til fylkesmann i 1932.²⁴

Manufakturhandelen fra 1880-årene

Krisen som rammet byens næringsliv fra årsskiftet 1882-83 skyldtes et internasjonalt konjunkturomslag fra midten av 1870-årene. Byens økonomi som var basert på fiskehandel og skipsfart, ble sterkt påvirket av krisen. Første konkursen kom like før jul 1882 hos firma C.B. Svendsen. Christian Becker Svendsen hadde opparbeidet en stor forretning med basis i sildehandel og skipsrederi. I 1860 hadde han kjøpt et hus i Kirkegaten 37 der han hadde kolonialforretning i 1. etasje og bodde i 2. etasje. Flere av byens gamle og mest ansatte handelshus gikk konkurs eller avviklet sin virksomhet i de påfølgende årene. Det gjaldt J.A. Køhler & Co, Ploug & Sundt og P.V. Rosenkilde. Heller ikke konsul Jacob Sømme unngikk fallet. I tillegg til egen virksomhet hadde han ved inngifte overtatt en del av Kiellandhusets forretninger da dette ble avviklet i 1860-årene. Alt gikk tapt, bortsett fra våningshusene og en del av hagen på Sølyst. Bølgen av konkurser trakk mange andre med i dragsuget. To av byens fire banker, Stavanger Sparebank og Stavanger Kreditbank, gikk konkurs. Det viste seg imidlertid - til tross for de mange og store konkursene - at langt de fleste bedriftene innen handel, håndverk og den nye industrinæringen overlevde og fortsatte sin virksomhet. Og mange nye kom til.²⁵

Innenfor manufakturhandelen var det ekspansjon med påfallende mange nyetableringer i 1870-årene. Dette falt sammen med gjennombruddet for bruk av billige, ferdigsydde klær.²⁶ Manufakturhandel er handel med fabrikkfremstilte tekstilvarer, tøy og garn, eller karakterisert som en «velassortert forretning som selger klær og hatter, gjerne i samme selskap med et skredderverksted».²⁷ I 1886 var 45 manufakturforretninger oppført i Brydes handelskalender. Av presentasjonen i kalenderen kan det se ut som om 27 bare drev manufakturhandel. En av disse var Steen & Strøm Manufakturforretning, filial av samme firma i Christiania.

Ingvar Baade (1862-1912), sønn av Søren Schiøtz Baade, ble medinneholder i 1885. Han var den siste Baade i firmaet, men navnet ble bevart.

Foto: Ukjent. Norem Baade a/s 1843-1943.

Georg Marselius Theodor Kirsebom (1855-1947) medinneholder fra 1890. Firmanavnet ble forandret til Norem Baade & Co.

Foto: Ukjent. Norem Baade a/s 1843-1943.

De resterende 18 kombinerte handel med manufaktur- og kolonialvarer.²⁸ Stavanger Kjøpmannsforening ble stiftet i 1890 av manufakturhandlerne. «Det blev efterhvert manufakturistene med sine mangeartede artikler fra kolonial til kufferter og oljehyrer, som vesentlig utgjorde detaljkjøpmennene i Stavanger».²⁹ Omkring 1898 var det ikke mindre enn 27 kjøpmannsforretninger med kombinert manufaktur- og kolonialhandel i Stavanger.³⁰

Byttehandelen med bøndene kan forklare hvorfor så mange manufakturhandlere kombinerte virksomheten sin med kolonialhandel. Handelen med bøndene var særlig livlig under de tre årlige markedsstevnene, «Tausamarken» i mars, sommermarkedet St. Hans og «Haustmarken» i oktober. Mange bønder kom til byen med kjøtt, smør, ull og mye annet. Kjøttet solgte de, og ullen ble byttet med manufakturvarer, eller de solgte den til oppkjøperne. Under disse markedsdagene var det travelt i forretningene, stor omsetning og penger å tjene, selv om byttehandelen med jordbruksprodukter ikke alltid var like lønnsom.³¹

Byens adressebøker stadfester at det i mange år fremover var flere kjøpmenn som annonserte med kombinert manufaktur og kolonial enn bare manufaktur. I 1910 var det eksempelvis 21 kjøpmenn med kombinert handel mot 18 som kun førte manufakturvarer. Bare i Østervåg var det sammen ti forretninger som stod oppført som både kolonial- og manufakturhandlere. Først i 1920 ser det ut til at byens manufakturforretninger lot kolonialvarene utgå fra sortimentet.³²

Norem Baade var en av de første manufakturhandlerne i Stavanger som forlot den tradisjonelle kombinerte handel. I 1890-årene gled kolonialvarene ut av omsetningen, og firmaet spesialiserte seg på manufakturvarer. I Brydes handelskalender i 1886 presenterte Norem Baade seg som «mode-, manufaktur- & kaabeforretning». I 1890 gikk Georg Marselius Theodor Kirsebom (1855-1947) inn i forretningen som medinneholder, og firmanavnet ble da forandret til Norem Baade & Co. Kirsebom som var bondesønn fra Sokndal, hadde vært handelsbetjent hos E.A. Blydt og handelsfullmektig hos Steen & Strøm i Stavanger. Han var den siste som fortsatt husket restene av kaffe og sukker og moderatørlamper i Kirkegaten 22.³³

E.A. Blydt var omtalt som byens ledende manufakturfor-

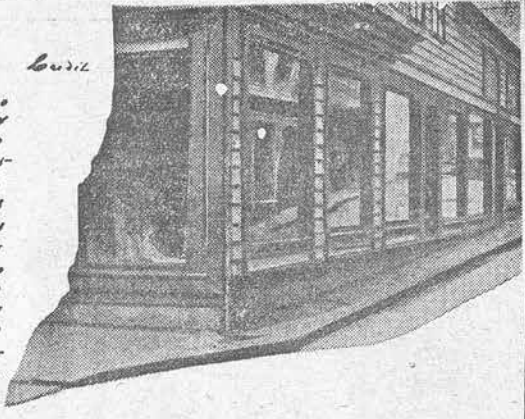
Kirkegaten i 1890-årene frem til Norem Baades forretning. Huset var fortsatt bolig for Søren Baades enke og barn.
Foto: Carl Johan Jacobsen. Stavanger Byarkiv.

Alexander Kielland

Debet

30 St 1/2 Ks Cigarer 7/40	70	14,40
12 . 0,8 Mtr. Lasting 1/80	12	1,44
14 . 2,6 Meter Seleband 0/45	114	11,70
16 . 1 Par Galoger 2,50	2,50	2,50
18 . 1 Par Handsker 2,50	2,50	2,50
20 . 1 Par Snele, Haarnaale 0,60	0,60	0,60
22 . 1 Par Bolster 8,10	8,10	8,10
24 . 1 Par Handker 2,50	2,50	2,50
26 . 1 Par Corset 9,-	9,-	9,-
28 . 1 Par Snele, Haarnaale 0,60	0,60	0,60
30 . 1 Par Galoger 2,50	2,50	2,50
31 . 1 Par Snele, Haarnaale 0,60	0,60	0,60
32 . 1 Par Galoger 2,50	2,50	2,50
33 . 1 Par Snele, Haarnaale 0,60	0,60	0,60
34 . 1 Par Galoger 2,50	2,50	2,50
35 . 1 Par Snele, Haarnaale 0,60	0,60	0,60
36 . 1 Par Galoger 2,50	2,50	2,50
37 . 1 Par Snele, Haarnaale 0,60	0,60	0,60
38 . 1 Par Galoger 2,50	2,50	2,50
39 . 1 Par Snele, Haarnaale 0,60	0,60	0,60
40 . 1 Par Galoger 2,50	2,50	2,50
41 . 1 Par Snele, Haarnaale 0,60	0,60	0,60
42 . 1 Par Galoger 2,50	2,50	2,50
43 . 1 Par Snele, Haarnaale 0,60	0,60	0,60
44 . 1 Par Galoger 2,50	2,50	2,50
45 . 1 Par Snele, Haarnaale 0,60	0,60	0,60
46 . 1 Par Galoger 2,50	2,50	2,50
47 . 1 Par Snele, Haarnaale 0,60	0,60	0,60
48 . 1 Par Galoger 2,50	2,50	2,50
49 . 1 Par Snele, Haarnaale 0,60	0,60	0,60
50 . 1 Par Galoger 2,50	2,50	2,50

Utdrag av Alexander L. Kiellands konto i våre bøker:

	Debet
An 2/2 Ks. Cigarer 7/40	Kr. 14,40
„ 0,8 Mtr. Lasting 1/80	„ 1,44
„ 1 Normal Jakke	„ 6,50
„ 2 Hv. Sløifer	„ 2,20
„ 1 Corset	„ 9,—
„ 8,1 Mtr. Bolster 1/-	„ 8,10
„ 1 Par Handsker	„ 2,50
„ 1 Snelle, Haarnaale	„ 0,60
„ 2,6 Meter Seleband 0/45	„ 1,17
„ 1 Par Galoger	„ 2,50

Norem Baade 1/2

Etablert 1843

Annonsen rykket inn i alle avisene i Stavanger i anledning av 100-årsdagen for Alexander L. Kiellands fødsel 18. februar 1949.

Stavanger Aftenblad 17.2.1949.

retning før den gikk konkurs.³⁴ Forretningen lå i Kirkegaten 28, tre hus lenger nede i gaten enn Norem Baade. Innehaveren, Erik Andreas Blydt, tilhørte en kjent bergensfamilie. Han kom tidlig i C. Sundts forretning i Bergen hvor han var i 15 år. Som ung mann på 30 år flyttet han sammen med sin mor og søster til Stavanger i 1864. Han løste borgerbrev som handelsmann samme år, og begynte egen manufakturhandel i 1865.³⁵ Kjøpmann Erik Andreas Blydt fikk imidlertid økonomiske problemer i 1880-årene, og konkursboet hans ble tatt under skifterettens behandling i 1883. Han betalte de prioriterte fordringene, og samtlige kreditorer med kjøpmann Jacob Middelthon jr. i spissen gav ham lov til å fortsette. Firma Holdt & Isachsen stilte garanti.³⁶ I 1886 ble deler av varebeholdningen og uinnløst pantegods auksjonert bort i Stavanger Sparebanks lokaler og i Blydts butikk i Kirkegaten. Firmaet ble avvirket i 1890. Erik Andreas Blydt var siden agent til sin død i 1912. Han var også revisor i Stavanger Privatbank.³⁷ I 1927 kjøpte M. Rabinowitz Kirkegaten 28 og åpnet filial av klesbutikken i Haugesund.

L.B. Øvregaard, startet i 1863, var sammen med Norem Baade og E.A. Blydt blant de eldre manufakturfirmaene i byen. Lars B. Øvregaard kom fra Klepp på Jæren, og var bare 25 år gammel da han etablerte seg som manufakturhandler i Stavanger. Forretningen i Laugmannsgaten 2 var en av de største i Stavanger, og Øvregaard var den første som fabrikerte ferdige klær. Denne virksomheten ble drevet en tid med en arbeidsstyrke på opptil 40 mann. I 1875 var Øvregaard omtalt som handelsmann, skreddermester og skipsreder.³⁸ Sønnen Henrik Øvregaard overtok forretningen i 1889. Den presenterte seg som en førsteklasses kles- og konfeksjonsforretning og hadde dessuten moderne utstyrsavdeling.³⁹

I Østervåg, på Torget og i Nygaten ble det etablert en rekke nye firma i manufakturbransjen. I Østervåg var to av disse J.F. Marnburg og K. Grude. Johan Fredrik Marnburg vokste opp i Østervåg. Sammen med vennen Jonas Sandved startet han i 1877 manufaktur- og kolonialforretning i morens hus på hjørnet av Østervåg og Søregaten. Marnburg fortsatte forretningen under firmanavnet J.F. Marnburg etter Sandveds død i 1881. Johan Fredrik Marnburg hadde begynt sin karriere som ekspeditør i det gamle firmaet H. Svendsen & Co i Østervåg 7, som drev i mel og

Johan Fredrik Marnburg (1852-1921) startet manufakturhandel i 1877 og kjøpte Østervåg 7 i 1885. Han var blant stifterne av Stavanger Kjøpmannsförening, var medlem av bystyret, Sparekassens forstander- skap og hovedstyret for Det norske misjonselskap. Marnburg var også med å starte Hillevåg Fabriker.

Foto: Ukjent. Stavanger Kjøpmannsförening 1890-1940

korn, kolonial og manufaktur. Henrik Svendsen var stortingsmann og eldre bror av Christian Becker Svendsen. Brorens konkurs julen 1882 ruinerte Henrik Svendsen. Med i dragsuget gikk også firma H. Svendsen & Co som var blitt skilt ut og overlatt til sønnen.⁴⁰ Da firmaet måtte innstille sine betalinger i 1885, kjøpte Marnburg den store eiendommen tvers over gaten. Østervåg 7 var en tre-etasjes bygning med butikklokaler i første etasje og privatbolig i andre og tredje. Her holdt manufakturforretningen til. Nedenfor lå sjøhuset i fire etasjer, hvor korn- og melhandelen hadde sin plass. Denne eiendommen gav Marnburg mulighet til å utvikle forretningen. Det ble livlig og stadig økende handel, og Marnburg begynte også å selge en gros. I 1895 opprettet Marnburg systuer for kjoler og kåper, og omkring 1900 begynte han også med konfeksjon for dame- og herreklær.⁴¹

Kristoffer Grude var innflytter til byen fra gården Grude på Jæren. Han etablerte sin første forretning i 1882 i Østervåg 8, «som nu hadde fått ry som et godt forretningsstrøk». Dette skriver K. Grude i festskriftet ved firmaets 50-års jubileum.⁴² K. Grude forteller også om sin kombinerte manufaktur- og kolonialhandel: «Efter hvert kom min forretning til å føre de på den tid almindelig brukte varer: Manufaktur for dame- og herrebruk, kolonialvarer etc. Det var ikke almindelig å drive spesialforretning utelukkende i manufaktur».⁴³ I 1884 oppførte han en ny forretningsgård i Østervåg 4, hjørnet av Søre gaten. Denne forretningen ble i 1896 overdratt til Joh. Mæle, som hadde vært ansatt i firmaet i mange år og fortsatte denne detaljforretningen under navnet Joh. Mæle & Co. En annen som hadde vært ansatt hos grosserer Grude, var Erik Holgersen. Han hadde gått alle gradene i forretningen, bak disken og på kontoret. Sammen med Ole E. Heggen som hadde vært i landhandel i hjembygden Ølen og ansatt hos kjøpmann J.F. Marnburg, startet han i 1899 manufakturforretningen Holgersen & Heggen i Østervåg 10.

K. Grude drev videre engrosforretningen i sine lokaler i Skagen 21 som ble kjøpt i 1898. K. Grudes engrosforretning ble etter hvert byens største i herrekonfeksjon. I tilknytning til engrosforretningen ble det startet en konfeksjonsfabrikk og finere skredderforretning i 1909, som utviklet seg til en betydelig industri.⁴⁴

På Torget ble H. Hauge & Co. etablert i 1880-årene med

kombinert manufaktur- og kolonialhandel. Thesenfamilien hadde drevet handel på Torget siden 1845 da brødrene Arnt L. og Frederik W. Thesen startet krambodhandel under firmanavnet A. L. Thesen & Co. Det gikk svært godt med forretningen frem til 1857 da den kulminerte. Samtidig begynte firmaet å drive skipsrederi med engasjement i korn- og sildehandel. Firmaet gikk konkurs på slutten av 1860-årene. Byfogd Arild Thesen i Risør, som antakelig tilhørte samme familie, kjøpte eiendommen, Torget 7, av bostyret i A.L. Thesen & Co's konkursbo i 1869. Frederik W. Thesen gjenopptok virksomheten som handelsmann på Torget og drev den frem til sin død i 1882, mens Arnt L. Thesen med familie utvandret til Sør-Afrika. Brødrene Haabeth kjøpte eiendommen, Torget 7, i 1883.⁴⁵

Halvar Hauge var fra Torvestad på Karmøy og kom til Stavanger for å søke arbeid innenfor manufakturhandelen. Etter få år som handelsbetjent hos kjøpmann og grosserer Enok Rønneberg på Skagen, overtok han i 1883 Brødrene Haabeths manufakturforretning på Torget. Eiendommen, Torget 7, kjøpte han av brødrene først i 1890.⁴⁶ Etter konsul Jacob Sømmes fallitt kjøpte Brødrene Haabeth i 1889 handelshuset Kiellands byhus på andre siden av Torget. Dette huset, omtalt som Haabeths hus, tjente som kontor og privatbolig for brødrene.

I Nygaten 4-6 startet kjøpmann Olaus Olsen i 1884 firma O. Olsen & Co. Han var født og oppvokst i Stavanger, og var bare 25 år gammel da han etablerte firmaet.⁴⁷ Forretningen begynte som mote- og kortevareforretning, men omfattet senere trikotasje, konfeksjon, garn og utstyr med egen engrosforretning og konfeksjonsfabrikk for dame-, barne- og babyartikler.⁴⁸ I Nygaten 10 lå Roland Petersens manufaktur og motehandel. Roland Petersen kom fra Bindalen i Nord-Trøndelag, og var født i 1834. Ved folketellingen i 1875 var han etablert som kjøpmann og manufakturist i Nygaten, og bodde selv med familie i annen etasje i dette huset. Roland Petersen overdrog forretningen i 1906 til sønnen Peter H. Petersen som videreførte virksomheten under navnet Roland Petersens Efterfølger.⁴⁹

Norem Baade blir spesialforretning i manufaktur

Norem Baade var den første forretningen i Stavanger som

Roland Petersens manufakturforretning i Nygaten ca. 1900.
Foto: Ukjent. Anders Bærheims arkiv. Statsarkivet i Stavanger.

tok opp handel med finere manufaktur, som folk til da hadde måttet dra til Christiania, Bergen eller utlandet for å kjøpe. Forretningen hadde nemlig fått en ganske omfattende kundekrets blant byens velstående familier. Samtidig la Johan Conrad Norem vekt på at forretningen også skulle ha varer for den videst mulige kundekrets, og det ble derfor nødvendig å ha et stort utvalg av alle varer. Dette ble sett på som en av grunnene til at Norem Baade så tidlig ble en spesialforretning.⁵⁰

Manufakturvarene ble hentet hjem både fra England og Tyskland, og etter at Norem Baade hadde sluttet å ta de finere varene fra Christiania og Bergen, ble importen betydelig utvidet. To ganger i året reiste Johan Conrad Norem til utlandet for å følge med i alt det nye og for å ta ut varer. Etter som den norske tekstilindustrien vokste frem, førte forretningen også norske varer. Det kom stoffer fra Aalgaards Uldvarefabriker og bomullsvarer fra Nydalens

Compagnie i Trondheim. Det kom også norsk dekketøy og norske gardiner.

Etter hvert måtte forretningen utvides, først til hele førsteetasjen, senere til hele huset. Virksomheten ble utvidet med egne systuer for kjoler, kåper og drakter etter tidens nyeste moter, men også for utstyr til «byens unge damer som skulle tre inn i ektestanden». Forretningen fikk egne avdelinger for alle slags utstyrsvarer som tepper, møbelstoffer, portierstoffer, gardiner og linoleum. Det ble også innredet eget verksted for fabrikasjon av rullegardiner.⁵¹

Etter århundreskiftet beholdt og befestet Norem Baade ytterligere sin posisjon som ledende spesialforretning i byen. Samtidig økte omsetningen til kunder i distriktet ettersom bygdene ble knyttet nærmere byen. Ved Ingvar Baades død i 1912 gikk den siste av Baades slekt ut av firmaets ledelse, men navnet levde videre. Det gamle navnet ble beholdt da firmaet i 1917 ble omdannet til aksjeselskap. Ved omdannelsen ble Johan Conrad Norem disponent, og Torarin Jensen selskapets prokurist. Da Norem døde i 1932, overtok Torarin Jensen stillingen som disponent. Jensen begynte i firmaet som 15-åring og gikk gradene fra løpergutt til disponent. Denne stillingen hadde han inntil Johan Conrad Norems etterkommere overtok ledelsen og beholdt den til forretningen ble avviklet.⁵²

Manufakturhandelen i moderniserte og nye forretningsgårder i 1930-årene

Stavanger var ved inngangen til mellomkrigstiden en utpreget industriby. Siden 1890-årene hadde byen opplevd en økonomisk fremgang basert på hermetikkindustrien som skapte ny vekst. Ved siden av hermetikkindustrien hadde skipsbyggingsindustrien utviklet seg til en nøkkelindustri. Byens folketall økte fra ca. 30000 i 1900 til ca. 44000 i 1920 og ca. 47000 i 1930. Den internasjonale økonomiske krisen som slo særlig hardt ut i Stavanger fra høsten 1920, preget byen gjennom hele mellomkrigstiden. Den førte til store problemer for byens næringsliv og høy arbeidsledighet. Alt i 1923 måtte byens to forretningsbanker, Stavanger Privatbank og Stavanger Handels- og Industribank, gi opp. Loven om offentlig administrasjon av banker ble anvendt på de to stavangerbankene som de første i landet, tre dager etter at loven var vedtatt i Stortinget. Etter en nærmest sammen-

Kirkegaten fra nord med Norem Baades gamle forretningshus før ombygging i 1937. Planene om et større nybyggings- og moderniseringsarbeid ble lansert i mai 1937. Foto: Ukjent. Stavanger Byarkiv.

Kirkegaten fra sør med Norem Baades hus før ombygging i 1937. Frem mot 1900-tallet var forretningen blitt utvidet til hele førsteetasjen og senere til hele huset. Det gamle huset var også blitt påbygget mange ganger. Til tross for ombygginger og forandringer gjennom årene ble det gamle forretningshuset etter hvert for lite. Foto: Ukjent. Stavanger Byarkiv.

hengende krisetid fra 1920 kom vendepunktet i 1934, men oppgangen kom senere i Stavanger enn ellers i landet.⁵³

I mellomkrigstiden ble det reist få nye næringsbygg innenfor hermetikk- og skipsbyggingsindustrien. Nybyggene ble reist av samvirkebedrifter og den del av industrien som var rettet mot det voksende forbruksmarkedet, samt av bedrifter i varehandel og bank.⁵⁴ Handelens hus ble bygget av Stavanger Handelsforening i 1936. Huset var tegnet av arkitektfirma Michaelsen & Michaelsen, Oslo, og ble innviet 24. april 1937. Handelsforeningen som var stiftet i 1836, var moderorganisasjon for de ulike bransjeforeningene. En av disse var Kjøpmannsföreningen, som ble etablert av manufakturhandlerne.⁵⁵ Handelens hus var den første i rekken av nye, modernistiske bygninger i Stavanger.⁵⁶ I 1937 ble Stavanger og Rogalands Bank A/S i Kirkegaten 35 bygget om og modernisert i funksjonalistisk stil. Utvendig ble det gamle trehuset dekket med rabitzpuss, og taket tekket med kobber for å øke brannsikkerheten. Arkitekt for ombyggingen var Gustav Helland. Den nye forretningsbanken hadde blitt etablert i 1925 i lokalene til den tidligere Stavanger Handels- og Industribank.⁵⁷

Norem Baade bygde i 1937-38 det gamle huset i Kirkegaten helt om til en moderne forretningsgård. Til tross for ombygginger og forandringer gjennom årene ble Norem Baades gamle forretningshus etter hvert for lite. Da planene om et større nybyggings- og moderniseringsarbeid hos Norem Baade ble lansert i mai 1937, mente Aftenbladet at dette ville bidra til å forskjønne Kirkegaten som byens populære forretnings- og strøkgate.⁵⁸

Norem Baades nye forretningsgård stod ferdig på nyåret 1938. Den var bygd opp i to fulle etasjer med et murtilbygg i gården. Fasaden var preget av en lang sammenhengende funkis murvegg med speilglassvinduer. Den var ca. 23 meter, ifølge Aftenbladet visstnok den lengste ubrutte fasade ved noen manufakturforretning i byen. Innvendig var forretningen gruppert om den vakre trappeoppgangen mellom 1. og 2. etasje som midtakse. Innredningen var skjedd etter de mest moderne prinsipper. Målet var å gi lett adgang til alle avdelinger, og skape god oversikt over alle varer. Arkitekt var Ludvig Imsland. «Et flott moderniseringsarbeid i centrum» skrev Aftenbladet under overskriften «Det nye Stavanger». Forretningen var ikke til å kjenne igjen hverken

Interiør fra Marnburgs gamle forretningsgård i 1920-årene. Hovedbygningen i Østervåg 7 og deler av sjøhuset ble bygget sammen i 1913. Forretningsgården gjennomgikk en ny ombygging i 1922 som endret fasaden mot Østervåg med en ny og dominerende inngang midt på bygningen.
Foto: Hakon Johannessen. Stavanger Byarkiv.

Marnburgs nye varemagasin stod fullt ferdig og innredet i november 1938. Til venstre butikklokalene til Strong som ble modernisert og ombygget i 1937-1938, mens nybygget til konfeksjonsfabrikken ble tatt i bruk i 1940.
Foto: Hans Henriksen. Stavanger Byarkiv.

utvendig eller innvendig. Sentrum hadde samtidig ved den reguleringen som var foretatt fått et nytt vakkert trekk ved at gaten på stedet var blitt et par meter bredere.⁵⁹

Flere av byens manufakturhandlere foretok større investeringer i sine forretningslokaler, og en stor del av arkitektenes virksomhet dreide seg om ombygginger og påbygginger i disse årene.⁶⁰ En av disse var fasadefornyelsen i Østervåg 26-28 hos Jacobsen & Pedersen (senere Sophus Jacobsen) som ble grunnlagt i 1901. I likhet med Norem Baades modernisering var også denne tegnet av Ludvig Imsland. Hild Sørby skriver at begge fasademoderniseringene var basert på samme hovedgrep: en første etasje med store utstillingsvinduer mot en ren og glatt vegg i pusset mur fullstendig uten ornamentikk. Sørby skriver videre at de moderne fasadene signaliserte at dette var forretninger på høyde med tiden.⁶¹

Manufakturhandlerne hadde fått konkurranse av Forbruksforeningen Økonom som i 1930 hadde reist en stor forretningsgård i Klubbegaten 4. Eiendommen var på fire etasjer med tårn, og var Stavangers største forretningsgård da den ble bygget.⁶² Gustav Helland var arkitekt. I første etasje var avdelinger for skotøy, dame- og herreekvipering, annen etasje inneholdt sengeutstyr, tepper mv. Bygget rommet også Økonoms hovedkontor.⁶³ Økonoms Magasin i Klubbegaten var flaggskipet i forbruksforeningene. Før siste krig var Stavanger blitt selve kooperasjonsbyen i Norge med rundt 60 prosent av byens befolkning som medlemmer.⁶⁴

I Nygaten ble Roland Petersens eiendom utvidet og modernisert i 1930 slik at det ble skapt en forretningsgård i en halvfunksjonalistisk stil med fasader mot både Nygaten og Søregeaten.⁶⁵ I Kirkegaten flyttet herrekonfeksjonsbutikken Rolfsen til Kirkegaten 13 i nyombygde lokaler i 1936. Forretningen hadde blitt etablert i 1924 i Kirkegaten 20 av kjøpmann Rolf Rolfsen. Før han startet egen forretning hadde Rolfsen vært ekspeditør hos Roland Petersen og hos Børge Roan. Herreekviperingsbutikken Børge Roan ble etablert i 1911 i Kirkegaten 17 og flyttet senere over gaten til Kirkegaten 16.⁶⁶

J.F. Marnburgs eiendom i Østervåg med sjøhus var blitt ombygget i 1913 da Jorenholmskaien ble bygget ut. Deler av sjøhuset var blitt skrellet vekk, og resten var blitt bygget sammen med hovedbygningen i Østervåg. I siste halvdel

av 1930-årene var omsetningen blitt så stor at Marnburg besluttet å rive alt det gamle og reise et moderne varemagasin, det første av sitt slag i Stavanger. Byggearbeidet pågikk i halvannet år, mens forretningen ble holdt gående hele tiden. Ved utgangen av 1938 stod J.F. Marnburgs store og elegante funksigård fullt ferdig. Arkitekt for bygget var Sverre Brandsberg-Dahl. Marnburgs moderne varemagasin kunne sammenlignes med C. Sundt i Bergen og Steen & Strøm i Oslo.⁶⁷

K. Grude som hadde utviklet en betydelig konfeksjonsindustri, bygde i 1936-1937 ny moderne fabrikk i Lagårdsveien 6-8. Arkitekt var Sverre Brandsberg-Dahl. Dette gjorde at Grude fikk bedre plass til kunder og utstillinger i hovedutvalget, som var Skagen 21. I tillegg kom Grades nye moderne spesialutsalg for herreekvipering, det såkalte «Grudehjørnet» i Kirkegaten 24.⁶⁸

Grunnlegger av A/S Strong, Salomon Eriksen, hadde åpnet en beskjeden manufakturforretning i kombinasjon med kolonial i leide lokaler i Østervåg 5 i 1907. Han kjøpte egne lokaler i 1912 og foretok nye eiendomskjøp i 1913 hvor konfeksjonsfabrikken fikk sine første lokaler. I 1917 kjøpte han den store forretningsgården i Østervåg 9-11 fra 1906 av kjøpmann Martin Wølstad.⁶⁹ Eventyreren Wølstad fra Tasta hadde funnet gull i Klondyke i 1896.⁷⁰ Salomon Eriksen bygget om forretningsgården med butikk i de to første etasjene og fabrikk i de to neste. I 1937-1938 startet det store ombygging- og moderniseringsarbeidet. Arkitekt var Ludvig Imsland. Det store nybygget i seks etasjer i funksisstil ble tatt i bruk av konfeksjonsfabrikken A/S Strong i 1940.⁷¹

Sammendrag av utviklingen frem til 1940

De fleste manufakturhandlerne som etablerte seg i Stavanger på 1800-tallet, var innflyttere til byen. I årene fra 1815 til 1865 vokste Stavanger hurtigere enn noen annen norsk by, fra 2513 til 16647 innbyggere. Ved inngangen til 1900-tallet var innbyggertallet nær fordoblet til 30000. Manufakturhandlerne startet i det små, ofte i leide lokaler og med liten kapital. Flere av dem hadde vært handelsbetjenter hos andre før de skaffet seg handelsborgerskap og startet egen krambodhandel på Torget, i Kirkegaten, Sørengaten, Nygaten og Østervåg. Med handelsloven av 1842 ble handelen liberalisert, og det ble mye enklere å

Interiør fra Norem Baades nye forretningsgård i 1938, første etasje. På bildet ses Johan Conrad Norems barnebarn, Halfdan Corneliussen jr. og Konrad Norem Torbjørnsen, som var blitt henholdsvis kontorsjef og butikksjef.

Foto: Gard Paulsen. Stavanger Byarkiv.

Byggearbeid i Sundtebakken. Forretningen ble utvidet med ny fløy i 1955 og ble igjen modernisert og ominnredet.

Foto: Ukjent. Stavanger Byarkiv.

få handelsborgerskap. Ole Johan Baade startet krambod i Kirkegaten i 1843, og overdrog forretningen til sin yngre bror Søren da han begynte rederivirksomhet. I 1868 kjøpte Søren Baade eiendommen Kirkegaten 22 hvor familien også bodde, sammen med tjenestefolk og handelsbetjenter. Etter Søren Baades død i 1879 overtok Johan Conrad Norem ledelsen. I 1885 ble han hovedinnehaver med Søren Baades sønn Ingvar som medinnehaver. Fra da av var firmanavnet Norem Baade.

Den økonomiske krisen som rammet byens næringsliv i 1880-årene, førte til at flere av byens gamle og mest ansette handelshus gikk konkurs eller avviklet sin virksomhet. Firmaet E. A. Blydt i Kirkegaten, som på den tid ble omtalt som byens ledende manufakturforretning, ble avviklet i 1890. Men Norem Baade og de fleste andre manufakturhandlerne klarte seg gjennom krisen. Blant disse var L.B. Øvregaard, Roland Petersen og J. F. Marnburg. Da det gamle firma H. Svendsen & Co i Østervåg 7 som drev manufaktur-, kolonial-, mel- og kornhandel, gikk konkurs i 1885, kjøpte Marnburg eiendommen med butikklokaler til manufakturforretningen og privatbolig, samt stort sjøhus til korn- og melhandelen. Denne eiendommen gav Marnburg mulighet til å utvikle forretningen og senere bygge byens første moderne varemagasin. Mange nye manufakturhandlere som Kristoffer Grude, Halvar Hauge og Olaus Olsen etablerte seg i 1880-årene. Etter to år som handelsmann i sin første forretning i Østervåg, oppførte K. Grude allerede i 1884 en ny forretningsgård i Østervåg 4, senere Mæhlegården. I 1898 flyttet K. Grude virksomheten til nye lokaler på Skagen, hvor han også startet konfeksjonsfabrikk. Halvar Hauge overtok i 1883 Brødrene Haabeths manufakturforretning på Torget, og kjøpte huset i 1890.

Et hovedtrekk i utviklingen av Norem Baade og andre manufakturhandlere i Stavanger var at de kombinerte handel med manufaktur- og kolonialvarer og etter hvert gikk over til ren manufakturhandel. Norem Baade var en av de første i byen som forlot den tradisjonelle kombinerte handelen i begynnelsen av 1890-årene, og spesialiserte seg på manufakturvarer. En stor andel av manufakturhandlerne, særlig i Østervåg, fortsatte den kombinerte handelen mye lenger. Dette skyldtes byttehandelen med bøndene. Mens Kirkegaten var byens gate, søkte folk fra landet helst til bu-

tikkene i Østervåg hvor det også var lettere å legge til med båt for dem som kom sjøveien.

Fra 1890-årene opplevde byen en økonomisk fremgang basert på hermetikkindustrien. Ved siden av hermetikkindustrien hadde skipsbyggingsindustrien utviklet seg til en nøkkelindustri. Norem Baade var den første forretningen som tok opp handel med finere manufaktur, samtidig som det var et stort utvalg av alle varer. Virksomheten ble utvidet med systuer for kjoler, kåper og drakter og egne avdelinger for alle slags utstyrsvarer, og hele huset ble tatt i bruk. Etter århundreskiftet beholdt og befestet Norem Baade ytterligere sin posisjon som ledende spesialforretning i byen.

Fra høsten 1920 slo den internasjonale økonomiske krisen særlig hardt ut i Stavanger på grunn av hermetikkindustriens dominans. Krisen spredte seg til det øvrige næringsliv og førte til høy arbeidsledighet. Byens to forretningsbanker gikk konkurs. Manufakturhandlerne klarte seg tilsynelatende godt også gjennom denne krisen. En forklaring kan være den voksende forbruksvareindustrien med en betydelig konfeksjonsindustri. Etter en nærmest sammenhengende krisetid fra 1920 kom vendepunktet i 1934.

Mange manufakturhandlere reiste nybygg eller foretok store ombygginger og moderniseringer i siste halvdel av 1930-årene. Norem Baade satte i 1938 sitt preg på Kirkegaten med sitt nye forretningsbygg. I Østervåg stod Marnburgs store og elegante funkisgård ferdig i 1938. Både Grude og Strong hadde bidratt til å utvikle en betydelig konfeksjonsindustri i byen. Grude bygde ny moderne konfeksjonsfabrikk i Lagårdsveien i 1936-1937. Strongs store konfeksjonsfabrikk i seks etasjer vegg i vegg med Marnburg ble tatt i bruk i 1940. Dette bidro til at bybildet ble endret i siste halvdel av 1930-årene.

Kort om modernisering, ombygging og utvidelser etter 1940

Etter 1940 er Norem Baades forretning blitt utvidet og modernisert. I 1955-1956 ble det bygget en ny fløy, og forretningen ble på ny modernisert og ominnredet.⁷² I Sundtebakken ned til Verdensteateret ble den gamle muren som skjulte en liten frukthage, erstattet av et nybygg helt ned til Grudes eiendom. Utvidelsen økte forretningsarealet med nesten 50

Norem Baades nye fasade i sort herdet glass fra 1959 som ble beholdt til bygget ble revet i 2014. Bildet viser juleutstilling tidlig i 1960-årene. Foto: Olaf A. Ellingsen. Statsarkivet i Stavanger.

prosent.⁷³ I 1959 fikk Norem Baade ny fasade i Kirkegaten. Bygningen ble kledd med noe av det nyeste som var kommet på markedet, nemlig herdet sort glass som var delt opp i ruter med lister i rustfritt stål.⁷⁴

Flere av de andre manufakturhandlerne har også modernisert, bygget om eller utvidet forretningene etter 1940. Rolfsen utvidet forretningen i 1962 ved kjøp av Kirkegaten 11 og Søregeaten 4 og foretok omfattende ombygging og modernisering.⁷⁵ O. Olsen & Co. foretok i 1973 en fullstendig ombygging av forretningsgården i Nygaten 4-6. Stronggården er i dag sterkt ombygget, men bygningen har sin hovedstruktur i behold.⁷⁶ Økonoms Magasin i Klubbegaten ble utvidet i 1955 ved kjøp av naboeiendommen Laugmannsgården. Denne private sentrumsgården fra 1920 var tegnet av Gustav Helland.⁷⁷ Økonoms Magasin skiftet navn til Domus etter betydelig rehabilitering i 1972.

Epilog

Norem Baade avviklet virksomheten i 2010 etter 167 års sammenhengende drift på samme sted. Eiendommen ble lagt ut for salg. Etter å ha stått tom et drøyt år ble forret-

ningsgården kjøpt av et oslobasert eiendomsselskap som skulle bygge et motehus for den spanske kleskjeden Zara. Det flotte funkisbygget fra 1938 ble revet i 2014.⁷⁸

Flere av de andre store manufakturhandlerne fra 1880-årene eller før er også avviklet. Den 111 år gamle tradisjonsrike familiebedriften J.F. Marnburg, byens første moderne varemagasin, ble avviklet i 1988. Marnburggården ble solgt året etter til Lærdal Eiendom.⁷⁹ H. Hauge på Torget stengte butikken i 2012 etter 129 års drift. Lokalene ble leiet ut til hamburgerkjeden Burger King som allerede var i bygget.⁸⁰ Henrik Øvregaards manufakturhandel, som hadde holdt til i Laugmannsgaten 2 i 93 år, ble avviklet i 1959. Huset ble revet for å gi plass for Hetland Sparebanks nybygg.⁸¹ O. Olsen & Co. flyttet fra forretningsgården i Nygaten 4-6 til Forus i 2002. Lokalene i sentrum leies ut.⁸² Roland Petersen a.s. i Nygaten 10 ble avviklet ved gjeldsforhandling i 1959, og forretningsgården ble solgt.⁸³ Sophus Jacobsen som hadde flyttet til nye leide lokaler i Østervåg 5 i 1991, avviklet sin virksomhet i 2007 etter 106 år.⁸⁴ Økonoms Magasin i Klubbegaten som stod ferdig i 1930, ble lagt ned i 1987 og overtatt av Stavanger Storsenter.⁸⁵

De to store konfeksjonsfabrikkene som også drev manufakturhandel, K. Grude og Strong, er blitt nedlagt. K. Grudes konfeksjonsfabrikk ble nedlagt i 1974. Firmanavnet, merke og modeller ble overtatt av Høvding i Molde. Bygningen ble solgt og utleid til Oljedirektoratet og Mobil. Den ble senere revet for å gi plass til Rogaland politidistrikt.⁸⁶ A/S Strong som ble etablert i 1907, ble besluttet oppløst i 1962. Bygget ble solgt til Samuel Sivertsen som drev en stor manufakturforretning i Bergen. Datterselskapet Erling Johnsen AS åpnet kjedeforretning i lokalene i 1963.⁸⁷

Både Mæhle, som ble etablert i 1896 ved overtakelse av Grudes manufakturforretning i Østervåg, og Holgersen, etablert som Holgersen & Heggen i 1899, driver fortsatt manufakturhandel i samme, men utvidete og moderniserte lokaler i Østervåg. Herreekviperingsbutikken Børge Roan som startet i 1911 i Kirkegaten, drives også fortsatt. Rolfsen ble etablert i 1924 som ren herreekviperingsbutikk, og utvidet i 1978 sortimentet med etablering av dameavdeling. I 2014 feiret Rolfsen 90-års jubileum som regionens største merkevarehus.⁸⁸

Noter

- 1 Norem Baade har utgitt egne små jubileumsskrifter ved henholdsvis 100-års jubileet og 125-års jubileet. Et av byens eldste firma kunne den 24. mai 1943 feire sitt 100-års jubileum, men på grunn av de vanskelige forholdene under krigen ble jubileet forbigått i stillhet. Først fire år senere ble jubileet markert bl.a. med et lite hefte utarbeidet av journalist Knut Stahl Johannessen med glimt fra byens og forretningens utvikling i disse hundre årene. I 1968, ved 125-års jubileet, sendte firmaet ut en brosjyre til samtlige husstander i Stavanger. Brosjyren inneholdt presentasjon av firmaet og et kort resymé av utviklingen i de 125 årene. Arkivmaterialet fra Norem Baade ble overført til Stavanger Byarkiv ved årsskiftet 2010/2011. Privatarkiv nr. 293.
- 2 Sejersted, Francis. 1978. Den vanskelige frihet 1814-1851, s. 231-235. Norges Historie, bind 10. Redaktør Knut Mykland.
- 3 Næss, Hans Eyvind. 1975. Befolkningsseksplosjonen. I Stavanger på 1800-tallet, s. 44, 67.
- 4 Haaland, Anders. 1999. En by tar form, s. 93.
- 5 Norem Baade a/s 1843-1943. 1947. Stavanger. 19 s. ill., s. 5.
- 6 Byen i malerkunsten. 1975. Red. Gabriel Schanche Hidle m.fl. Dreyer forlag, s. 34-35.
- 7 Østrem, Nils Olav. 1999. Skjold Gard og ætt. II. s. 80-81.
Østrem, Nils Olav. 1986. Andreas Baade, juristen i Skjoldavik. I Årbok for Karmsund 1984-1986. s. 5-33.
- 8 Bang Andersen, Arne. 1969. Handelshuset på Skagen gjennom 200 år. Stavanger, s. 29-30.
- 9 Stavanger Byfogd. Panteregister Østervågs og Urens roder. 1855-1960. N.9.3.1, fol. 255.
Stavanger Byfogd. Pantebok nr. 10. 1832-1843, fol. 433.
- 10 Østrem, Nils Olav. 1986. Andreas Baade, juristen i Skjoldavik. I Årbok for Karmsund 1984-1986. s. 30-31.
- 11 Norem Baade a/s 1843-1943. 1947. Stavanger. 19 s. ill. s. 3-7.
- 12 Thue, Johs. B. 1975. Skipfsfartsnæringa i Stavanger gjennom den siste glansperioden for norsk seglskipsfart. I Stavanger på 1800-tallet, s. 88.
- 13 Stavanger Byfogd. Pantebok nr. 13 A. 1862-1872, fol. 261.
- 14 Samme som ovenfor.
- 15 Stavanger Byfogd. Pantebok 13A. 1862-1872, fol. 470.
- 16 Stavanger Byfogd. Pantebok 14B. 1872-1881, fol. 764.
- 17 Tveteraas, Rasmus ofl. (red) 1914. Stavanger 1814-1914. Stavanger, s. 340.
Wyller, Trygve. 1934. Det Stavangerske Klubselskab og Stavanger by i 150 år. Stavanger, s. 66, 159.
Danielsen, Rolf. 1975. Den store krise. I Stavanger på 1800-tallet, s. 303.
Nordvik, Helge ofl. 1989. Penger spart penger tjent. Sparebanker og økonomisk utvikling på Sør-Vestlandet fra 1839 til 1989, s. 19.
- 18 Folketelling 1865 og 1875 for Stavanger. Urens rode, Kirkegate nr. 401.
- 19 Næss, Hans Eyvind. 2006. Finnøy Gard og ætt. IV. Sjernarøy 1. Finnøy kommune. Navnet von der Lippe hadde Norem fra morssiden. Hun var datter av «gjestgiver i Ramsvig» Ola Bierby Eriksen i 2. gifte. Ola Bierbys 1.gifte var med Mette von der Lippe, datter til Paulus von der Lippe og kone Elisabeth Hansdr. Seehuusen. Dette ekteskapet var barnløst.
- 20 Norem Baade a/s 1843-1943. 1947. 19 s. ill. s. 8-9.
- 21 Folketelling 1885 for Stavanger.
Kommunal folketelling for Stavanger 1894, 1896. Ved folketelling 1900 har Marie Baade fått ny adresse.
- 22 Folketelling 1885, (4rode gnr. 398), 1900 og 1910 for Stavanger.
Norem Baade a/s 1843-1943. 1947. 19 s. ill. s. 16.
- 23 Advokatfirmaet Haver 100 år. Firmaets historie av hr. adv. Karl Wyller. Særtrykk 2008.
- 24 Johnsen, Bodil Wold. 1988. Politisk strid og kriseforlik. I Stavanger mellom sild og olje. Hermetikkbyen 1900-1940. Bind 2, s. 86, s. 97.
- 25 Danielsen, Rolf. 1975. Den store krise. I Stavanger på 1800-tallet, s. 282-284, s. 288, s. 303-304, s. 308.
- 26 Danielsen, Rolf. 1975. s. 289.
- 27 Store Norske Leksikon. Wikipedia.
- 28 Brydes handelskalender 1886. Faksimiler gjengitt i boken Stavanger i det 19. og 20. århundrede. 1979. Stavanger Børskomite.
- 29 Stavanger Kjøpmannsforening 1890-1940. 1940. Stavanger, s. 18, 22.
- 30 Stavanger Kjøpmannsforening 1890-1940. 1940. Stavanger, s. 20.
- 31 Stavanger Kjøpmannsforening 1890-1940. 1940. s. 20-21.
- 32 Stavanger Adressebog 1901-1902, 1903-1904, 1907, 1910, 1917, 1918-1919, 1920.
- 33 Folketelling 1875 og 1885 for Stavanger.
Norem Baade a/s 1843-1943. 1947. 19 s. ill. s. 9-11.
- 34 Norem Baade a/s 1843-1943. 1947. 19 s. ill. s. 10.
- 35 Blytt, Bjørn. 1984. Blydt - Blytt. Slekstens historie ca. 1640-1980. Bergen, s. 312-313.
- 36 Stavanger Byfogdembete. Skifteforhandlingsprotokoll 1883-1889. s. 591-592, 635-636, 664.
- 37 Blytt, Bjørn. 1984. Blydt - Blytt. Slekstens historie ca. 1640-1980. Bergen. s. 312.
- 38 Folketelling 1875 for Stavanger.

- 39 Stavanger Nærings- og forretningsliv i tekst og bilder. 1911.
- 40 Danielsen, Rolf. 1975. Den store krise. I Stavanger på 1800-tallet, s. 283.
- 41 Et stavanger-firma gjennom 75 år. J.F. Marnburg a.s. 1877-1952. Red. R.A. Lorentzen. Stavanger. s. 9-20.
- 42 Klær og kultur. Festskrift i anledning av K. Grudes 50 års jubileum. Stavanger 1932. s. 41.
- 43 Samme som ovenfor. s. 42.
- 44 Stavanger Nærings- og forretningsliv i tekst og bilder. 1911.
- 45 Konkursinnberetningen for firmaet A.L. Thesen & Co i 1869, gjengitt i Michaelsen, M.L., Stavanger Sjøfarts historie. 1927, s. 183 ff.
Stavanger Byfogdemete. Skifteforhandlingsprotokoll 1883, 13. september, s. 646.
Skjøte fra bestyrelsen i A.L. Thesen & Co's konkursbo til Brødrene Haabeth, tgl. 12.2.1883. Pantebok 15, fol. 263.
- 46 Stavanger Nærings- og forretningsliv i tekst og bilder. 1911.
Skjøte fra Brødrene Haabeth til H. Hauge & Co., tgl. 1.9.1890. Pantebok 16, fol. 549.
- 47 Folketelling 1865 og 1900 for Stavanger.
- 48 Det norske næringsliv. Rogaland fylkesleksikon. Red. Johs. Sætherskar. Bergen 1950. s. 662.
- 49 Stavanger Aftenblad 17. mars 1906.
- 50 Norem Baade a/s 1843 – 1943. 1947. Stavanger. 19 s. ill. s. 10-11.
- 51 Samme som ovenfor, s. 11-12.
- 52 Norem Baade a/s 1843 – 1943. 1947. Stavanger. 19 s. ill. s. 15-17.
- 53 Johnsen, Bodil Wold. 1972. Nasjonal Samling i Stavanger 1933-37. Hovedfagsoppgave i historie, s. 107-112.
Johnsen, Bodil Wold. 1983. Høyrestyring under økonomisk krise. 1918-1945. I Partiet og politikken. Stavanger Høyre 1883-1983, s. 111-114.
Johnsen, Bodil Wold. 1988. Politisk strid og kriseforlik. I Stavanger mellom sild og olje. Hermetikkbuen 1900-1940. Bind 2, s. 89-104.
- 54 Haaland, Anders. 2006. By og tettsted etter 1800. I Vestlandets historie. Bind 2, s. 233.
- 55 Johnsen, Bodil Wold. 1986. Stavanger Handelsforening de siste 50 år. I Stavanger Handelsforening 1836-1986. Utgitt i anledning foreningens 150 års jubileum, s. 68-70.
- 56 Sørby, Hild. 2001. Funksjonalistisk arkitektur i Stavanger. Stavanger Museums Årbok, s. 13.
- 57 Stavanger Aftenblad 10.11.1937.
- 58 Stavanger Aftenblad 25.5.1937.
- 59 Stavanger Aftenblad 21.1.1938.
- Norem Baade a/s 1843 – 1943. 1947. Stavanger. 19 s. ill. s. 17-18.
- 60 Sørby, Hild. 2001. Funksjonalistisk arkitektur i Stavanger. Stavanger Museums Årbok, s. 16.
- 61 Sørby, Hild. 2001. Funksjonalistisk arkitektur i Stavanger. Stavanger Museums Årbok, s. 16.
- 62 Haaland, Anders. 1999. En by tar form, s. 345.
- 63 Stavanger Aftenblad 11. juli 1930.
- 64 Roalkvam, Gunnar. 1988. Arbeiderklassen og kulturen. I Stavanger mellom Sild og Olje, bind 2. s. 50-51.
- 65 Stavanger Aftenblad 10.9.1930.
Norges Handelskalender 1932-33. Oslo. S.M. Bryde 1931.
- 66 Stavanger Aftenblad 25.5.1937.
Stavanger Aftenblad 9.7.1963.
- 67 Stavanger Aftenblad 19.11.1938.
Et stavanger-firma gjennom 75 år. J.F. Marnburg a.s. 1877-1952. Red. R.A. Lorentzen. Stavanger. s. 26-30.
- 68 Stavanger Aftenblad 19.10.1937.
- 69 Haaland, Anders. 1999. En by tar form, s. 266.
- 70 Tasta historielag.
- 71 Stavanger Aftenblad 28.9.1940.
AS Strong konfeksjonsfabrikk Stavanger 25 år – 1907-1932. Ved Arne Espeland og J. Ingemundsen. Stavanger 1932.
A.s Strong. Forbi en milepel. 40 år i norsk konfeksjon. 1907-1947. Redaksjonsledelse: Magne Eriksen.
- 72 Norem Baade a/s 125 år. 1843-1968. Stavanger i mai 1968. Brosjyre utsendt til samtlige husstander i Stavanger.
- 73 Stavangeren 1.8.1955.
- 74 Stavangeren 12.3.1959.
- 75 Stavanger Aftenblad 9.7.1963.
Stavanger Byleksikon. 2008. Stavanger, s. 405.
- 76 Sørby, Hild. 2001. Funksjonalistisk arkitektur i Stavanger. Stavanger Museums Årbok, s. 14.
- 77 Haaland, Anders. 1999. En by tar form, s. 323.
- 78 Stavanger Aftenblad 13.11.2010, 18.4.2012, 2.4.2014.
- 79 Stavanger Aftenblad 21.5.1988, 10.5.1989.
- 80 Stavanger Aftenblad 13.1.2012.
- 81 Stavanger Aftenblad 4.11.1959.
- 82 Stavanger Byleksikon. 2008. Stavanger, s. 367.
- 83 Stavanger Aftenblad 16.9.1959, 18.7.1959, 1.10.1959.
- 84 Stavanger Aftenblad 22.11.2007.
- 85 Stavanger Byleksikon. 2008. Stavanger, s. 136.
- 86 Stavanger Byleksikon. 2008. Stavanger, s. 197.
Stavanger Aftenblad 5.8.1974.
- 87 Stavanger Aftenblad 14.12.1962, 12.9.1963, 14.11.1963.
- 88 Stavanger Aftenblad 20.9.2014. Helsides jubileumsannonse.

Fig.1. Den gamle Tollbodens øst-
fasade etter rehabilitering i 2009.
Foto: Anne Ytterdal/Arkeologisk
museum i Stavanger.

ANNE YTTERDAL

STAVANGER «KONGELIG TOLDKAMMER» FRA 1840

Eksteriøre bygningsundersøkelser

For mange blir Tollboden på Skansekaaien fra 1905 oppfattet som den gamle tollboden i Stavanger. 104 år er riktignok en anstendig alder, men byen har en enda eldre tollbod. Den ligger på motsatt side av vågen, med adresse Nedre Strandgate 51. I dag er huset trolig bedre kjent som det rosa huset «der havnevesenet holder til».¹

Sveip i byggets historie

1840 - 1861

«Stavanger Toldbod» ble oppført i 1838-1840 etter tegninger av landets fremste arkitekt på den tiden, Christian Heinrich Grosch. Under ledelse av løytnant Krøger sto en enetasjes bygning med høy sokkeletasje i streng senempirestil ferdig til innflytting i 1840. Bygget var oppført i pusset teglstein med halvvalmet tak, ikke ulik Tollboden i Kristiansand, også tegnet av Grosch, som sto ferdig i 1827. Den symmetriske fasaden, både mot øst og vest, har bred midtrisalitt med gavlfelt. Skillet mellom sokkel- og hovedetasje er markert med et profilert horisontalt bånd. Samme type bånd, i bredere utgave, markerer etasjeskillet opp mot takgesimsen. Takgesimsen er rikt profilert med påsatte, dekorative konsoller. Bygget har 3-fags krysspostvinduer. En monumental jerntrapp leder opp til hovedetasjens doble empiredør på byggets fasade mot øst.

I den 20 meter lange og 12 meter brede Tollbygningen ble sokkeletasjen benyttet til pakkhus og varebehandlingsrom. Hovedetasjen var innredet til kontorer og vaktstuer «med Undtagelse af et større Rum, «Paksalen», der oprindelig var bestemt til at lægge Varer paa, men kun undtagelsesvis blev benyttet dertil.»² Originalt var det også et

Fig.2. Utsnitt av akvarell «Stranden sett fra Skagen 1857» av M. G. Mønsen.

Foto: Museum Stavanger.

tilbygg til Tollboden, omtalt som en ark, ut mot den 8 meter brede kaien på østre del av sørfasaden. Pga svikt i grunnen skal tilbygget på et tidspunkt ha blitt fjernet slik at kun tretrappen sto igjen. Arken og trappen må ha blitt fjernet en gang etter 1857. En akvarell av M.G. Mønsen fra dette året (fig.2) viser den omtalte arken og en trapp som ser ut til å ha en buet avslutning i front av repositet. Dette er trolig husets originale trapp i tre. Akvarellen er detaljrik og har, alderen tatt i betraktning, fremdeles klare farger. Den viser en svakt rosa bygning med mørk staffering og interessante detaljer knyttet til fasadens gavlfelt; en rød oval der det i dag er et vindu og i underkant et mørkt, oppbrutt felt.

Et nytt 2-etasjes pakkhus i mur med varebehandlingsrom ble oppført i 1859-60 sør for Tollboden av kaptein Torstrup. Det nye bygget har nok medført endringer knyttet til forbedrede grunnforhold.

1861-1905

Dagens jerntrapp på østfasaden bærer årstallet 1861. I samme år ble hovedinngangen flyttet fra Standgaten til sjøsiden mot øst. På et foto fra 1869 (fig.3) sees østfasaden uten ark og med det nyoppførte pakkhuset sør for tollboden. Husene var knyttet sammen med en murt portåpning med en liten gavlmellom fasadene. Sørfasaden var i 1969 fargemessig endret til to farger; en lys sokkeletasje og en noe mørkere hovedetasje.

Et foto fra 1897 (fig.4) viser tollvesenets ansatte pent oppstilt foran østfasaden. Her sitter toldinspektør Ulrik Stang (sittende med stakk, nr. 2 fra venstre) med seks oppsynsmenn, seks betjenter, to kontrollører og en kasserer.

Vår interesse trekkes mot husets vegg. Det som på akvarellen fra 1857 kunne observeres som en rød flate i gavlfeltet og et mørkt, oppbrutt felt under, kan med dette fotoet fastslås til å være et riksvåpen og teksten «KONGELIG TOL(...)». En ser også at husets farge er blitt mørkere enn tidligere.

1905 - 1918

I 1905 flyttet tollvesenet inn i den nye tollboden på Skansekaaien. Etter avtale mellom tollvesenet og Stavanger kommune fra 1903 overtok kommunen i 1905 den gamle Tollboden. Fra samme år leide kommunen huset ut til

Stavanger Preserving som lager for hermetikk. Leieavtalen gikk frem til 1918. I denne perioden forfalt bygningen raskt (fig.5). Riksvåpen og tekst er tatt ned og treverk er påsatt fra innsiden for å dekke åpningen der riksvåpenet var. STAVANGER PRESERVING Co er malt med mørke bokstaver på veggen rett over det profilerte skillet mellom sokkel- og hovedetasje. Husets hovedfarge er nedbrutt, men en ser at etasjeskille og vannbordene under vinduene fremdeles er skilt ut med en mørk farge.

1918 – 2006

I 1918 overtok Havne- og Losvesenet den gamle Tollboden. Bygningen ble i den anledning pusset opp og tatt i bruk som administrasjonsbygning. Havnefogden fikk i tillegg leilighet i hovedetasjen, mens sokkeletasjen ble utleid til et grossistfirma.

Bygningen ble ved rehabiliteringen malt i en lys farge. Det tidligere så markerte etasjeskillet og vannbordene under vinduene er enda skilt ut fargemessig, men i en langt lysere farge. Den ovale åpningen etter riksvåpenet er forblendet fra innsiden med treverk. Hvitt er benyttet inn som stafferingsfarge.

Den gamle Tollboden i Stavanger ble fredet i 1923.

Fra 1940-45 tok tyskerne Tollboden i bruk til administrasjonssenter for den tyske havnekommandant. I 1945 overtok Havne- og Losvesenet igjen og i 1950 flyttet havneingeniøren med teknisk stab inn.

I 1954 oversender konservator J.H. Lexow ved Stavanger Museum kopi av søknad fra Havnevesenet om å sette inn 2-3 takvinduer på vestfasaden. I et følgebrev, stilet til Riksantikvaren, skriver Lexow at bygningen er blitt satt pietetsfullt i stand og har fått tilbake sine «opprinnelige farger». I korrespondansen fremkommer at det tidligere er satt inn 4 takvinduer på søndre del av vestfasaden. Søknaden om ytterligere 3 takvinduer mot nord blir innvilget.

I 1976 blir det foretatt en større rehabilitering innvendig. Dette ble godkjent av Riksantikvaren forutsatt at det ikke ble foretatt endringer på eksteriøret. I forbindelse med rehabiliteringen fremsettes det ønske om å male huset utvendig. Riksantikvaren gir, i brev datert 21.06.76, retningslinjer for oppmaling og minner om at hus som opprinnelig er murt, pusset og malt med kalkprodukter, fortsatt skal

Fig.3. Tollbodens østfasade 1869.
Foto: Byarkivet.

vedlikeholdes med samme materiale. «Til nød kan benyttes en kalk/semmentmørtel med maks semmentinnhold KC50/50 og ditto maling med svakt semmentinnhold». Hvilken type maling som ble benyttet i 1976 vites ikke, men ifølge opplysning fra en ansatt hos havnevesenet har plastbasert maling vært benyttet til (minst) de to siste oppmalingene.

Rehabiliteringsbehov

Etter 170 år med skiftende bruk og varierende kvalitet på vedlikehold ble en sårt tiltrengt utvendig rehabilitering igangsatt tidlig i 2008. Bruk av plastmaling ved de to siste oppmalingene hadde resultert i at veggene ikke lenger pustet. Den innestengte fukten hadde brutt ned originalpussen og forårsaket åpne sprekker samt avskallinger og løse stykker av både puss og murverk - en forfatning som ikke var et fredet hus verdig.

Tollbodens fredningsstatus medfører at alle endringer knyttet til en rehabilitering skal godkjennes av Riksantikvaren (RA) og utføres på antikvarisk grunnlag. Rogaland fylkeskommune, som har antikvarisk myndighet delegert fra RA, skal påse at arbeidet skjer i henhold til fredningsbestemmelsene.⁴

Det var i utgangspunktet bestemt at bygget skulle, om mulig, tilbakeføres til opprinnelig utseende og at antikvariske fargeundersøkelser skulle gjennomføres som grunnlag for dette.⁵

Arkeologisk museum ble engasjert til å utføre dette arbeidet i 2008.

Fargeundersøkelser som grunnlag for ny oppmaling

Litteratur og fotografier ga informasjon om at huset var renoverert flere ganger, men antall og omfang av sekundære pusslag var ukjent. Det kunne etter hvert konstateres at det dreide seg om flere lag puss og i et stort omfang. Siden originalmateriale, både puss og maling, var å finne på svært begrensede flater, ble akvarellen av Monsen fra 1857 (fig.2) samt fotografisk dokumentasjon som kunne si noe om fargeholdning og eksteriøre endringer, ekstra viktig i prosessen med å forstå funn.

Fargeundersøkelsene er utført ved stratigrafisk (lagvis) avdekking i form av fargetrapper og ved uttak av materi-

Fig.4. Tollbodens østfasade 1897
Foto: Statsarkivet.

Fig.5. Tollbodens tilstand ca 1918,
etter 13 år som hermetikklager.
Foto: Byarkivet.

Fig.6. Tollbodens østfasade etter
oppussing, ca 1920. Foto: Byarkivet.

Fig.7. Tollbodens østfasade. Trolig
1950-tallet. Foto: Riksantikvaren.

alprøver for nærmere betraktning i mikroskop (fig. 8-9). Etter sikker dokumentasjon er fargene gitt en fargekode i NCS (Natural Colour System), som har blitt brukt av malerne som utgangspunkt for ny oppmaling.

Undersøkelsene viste at bygget har hatt flere lag blek rosa kalkmaling på veggflaten fra det sto nytt i 1840 og frem til ca 1861. Etasjeskillet mellom sokkel- og hovedetasje samt vannbordet under vinduene har i samme periode blitt staffert med mørk gråblått. Mørk staffering er gjentatt med variasjoner helt frem til oppmalingen i ca 1920. Etter den tid er kun hvitt brukt som farge i tillegg til veggens hovedfarge. De originale vinduene og hoveddøren ble dessverre skiftet ut på 1970-tallet. Sikre fargefunn fra disse elementene foreligger ikke. Fotodokumentasjon av fasaden mot sjøen viser imidlertid at vinduene trolig har vært hvite/lyse i hele byggets historie, mens dørene frem til 1920 ser ut til å ha vært malt mørke i perioder. Det er vanskelig å slå fast om dørenes farge har sammenheng med andre samtidige stafferingsfarger på huset, da fotodokumentasjonen er i sort/hvitt.

Variasjoner av rosa veggfarge har vært gjentatt gjennom store deler av byggets eksteriøre fargehistorie (fig. 10). To perioder skiller seg imidlertid ut; I perioden 1905-1918, da huset var leid ut til Stavanger Preserving, ble det først malt blekt gult og deretter en oppmaling i grågrønt. Tilnærmet samme gulfarge som i 1905 ble gjentatt da Havnevesenet pusset opp i ca 1920. I perioden før og etter 2. verdenskrig ble veggene malt i en mørk rødbrun farge.

At huset ikke har originale dører og vinduer skapte problemer i forhold til sikker tilbakeføring til 1840. Det ble på grunnlag av dette foreslått en fargemessig tilbakeføring til den første sikre fargesetting; 1857 – det året M.G. Monsen malte sin akvarell. Akvarellen viser en Tollbod med en blek rosa hovedfarge med en mørk staffering på etasjeskillet og vannbordene under vinduene. Dører og vinduer var på det tidspunkt hvite.

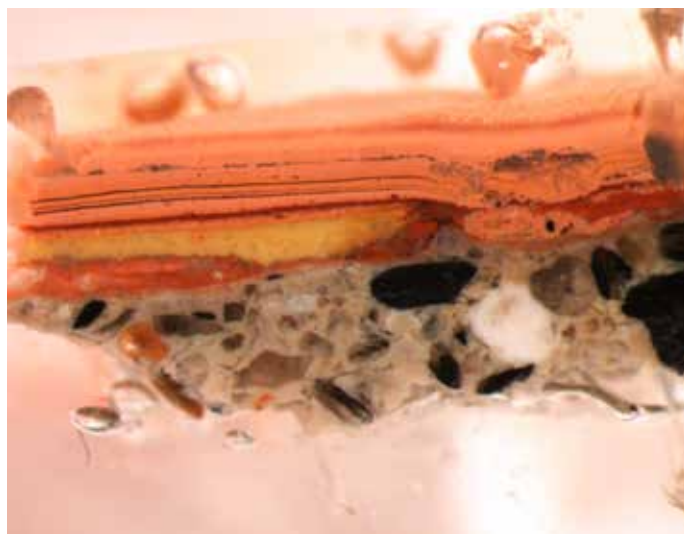
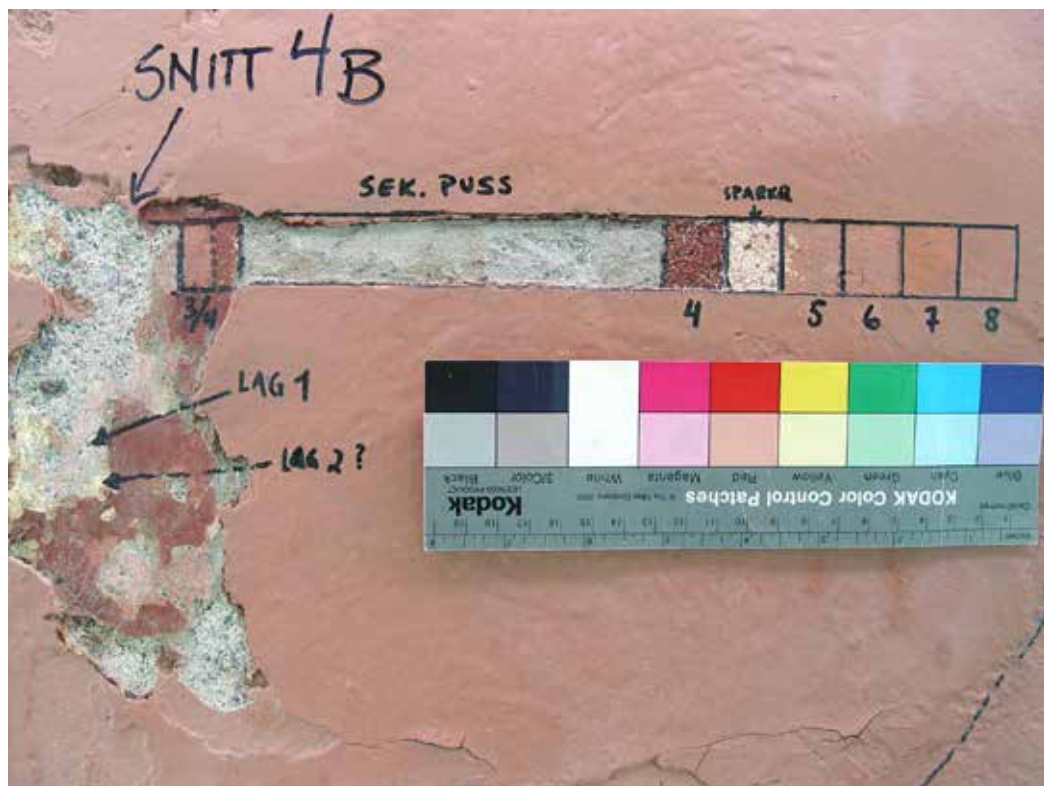

Fig.8. Fargertrapp ned til sekundær puss på vegg, ca 1918. Fragmenter av eldre lag sees til venstre på fotoet. Foto: Arkeologisk museum.

Fig.9. Tverrsnitt av veggflatens 13 malinglag i perioden 1840-2007. Foto: Arkeologisk museum.

Perioder	Periode 1: 1840 – 1905 (Toldkammer)					Periode 2: 1905-1918 (Preserving)	
	Dateringer	1840	1857	ca 1869 ?	ca 1897	ca 1905	ca 1913
Vegg	 S1020-Y70R / S2030-Y60R (kaldere)	 S1020-Y70R	 S2030-Y70R	 S3040-Y80R	 S5040-Y70R	 S1015-Y10R	 S3005-G80Y
Etasjeskille mellom sokkel og hovedetasje og vannbord under vinduer	 S6005/7005-R80B	 S6005/7005-R80B	 S8010-Y50R	 S6502-B/S7502B	 S8010-Y50R	 S 5500-N	 S8010-Y50R
Gesims (inkludert profilert bånd under)	 S1020/2030-Y60/70R	 S1020-Y70R	 S2030-Y70R	 S3040-Y80R	 S5040-Y70R	 S1015-Y10R	 S3005-G80Y

Perioder	Periode 3: 1918 – 2006 (Havnevesenet)							
	Dateringer	ca 1920	?	etter 1933	ca 1954	?	ca 1976	?
Vegg	 S1015-Y10R	 S3040-Y60/70R	 S6030-80R	 S2020-Y40R	 S2040/3030-Y60/70R	 S3030-Y60R	 S3040-Y50R	 S 3030-Y60R
Etasjeskille mellom sokkel og hovedetasje og vannbord under vinduer	 S1015-Y10R							
Gesims (inkludert profilert Bånd under)	Gesims Tannsnitt S 1015-Y10R							

Fig.10. Skjematisk oversikt over eksteriøre farger på vegger, etasjeskille og gesims i byggets 3 hovedperioder; Periode 1: 1840-1905 (Toldkammer), periode 2: 1905-1918 (Preserving) og periode 3: 1918-2006 (Havnevesenet). Foto: Arkeologisk museum.

Fig.11. Det originale riksvåpenet som ble funnet på loftet i Tollboden på Skansekaiaen. Foto: Arkeologisk museum.

Jakten på riksvåpenet

Kildesøk i forkant av en antikvarisk bygningsundersøkelse er viktig. I dette tilfelle viste akvarellen til Monsen og fotografiet fra 1897 seg å bli sentral på flere punkt. I tillegg til grunnlag for fargesetting ble de også årsak til at Tollbodens originale «atributter» som statsinstitusjon ble gjenfunnet.

Da jakten på riksvåpenet startet endte det med lykkelig utfall etter mindre enn en time. Nedstøvet på et kott på loftet til den nye tollboden ble riksvåpenet funnet med sin forgylte løve og den røde bakgrunnsfargen intakt. Der har den trolig ligget siden 1905.

Vårt håp var at Norsk Tollmuseum, på grunnlag av søknad, ville gi tillatelse til å gjeninnsette riksvåpenet på sin originale plass i gavlen, som «prikken over ien» på den vakre fasaden. I tillegg ble RA forespurt om tillatelse til å påføre kopier av de originale bokstavene under gesimsen (trolig «Kongelig Toldkammer» ifølge Tollmuseet) med uoriginal tilføyelse «(1840-1905)» for ikke å skape forvirring i forhold til dagens bruk.

Fylkeskommunens kulturavdeling har ført disse sakene. Per i dag er søknaden om å få sette inn igjen riksvåpenet avvist av Tolldirektoratet med begrunnelse i at riksvåpenet hører hjemme på Tollmuseet siden bygget ikke lenger er i Tolletatens eie.

Hver tid setter sine spor - som bør bevares

Det var ikke bare Tollvesenet som ønsket å markere tilhørighet til i den vakre bygningen på Strandkaaien. Senere brukere har også satt sin «signatur» på bygget. I de 13 årene det var hermetikklager sto det skrevet «STAVANGER PRE-SERVING CO» med store bokstaver på østfasaden i hele byggets bredde.

Også i perioden 1940-45 ønsket brukerne å markere hvem som besatt huset. Under arbeidet med å fjerne plastmaling fra østfasaden ble det oppdaget bokstaver på sokkelveggen. Ved nærmere betraktning kunne leses: «TYSKLAND SEIRER PÅ ALLE (*front*)ER». Teksten er kronet med en stor «W». Påskriften er påført med sjablonerte bokstaver i hvitt og måler totalt 60 x 51 cm (fig.12–13).

Det er foretatt fotografisk dokumentasjon og kalkering av bokstavene fra siste verdenskrig, men skriften er, etter ønske fra antikvarisk myndighet, blitt pusset og malt over.

Fig.12. Søndre del av østfasadens sokkeletasje med påskrift (A) og detalj av teksten (B).
Foto: Arkeologisk museum.

Fig.13. Fra perioden 1940–1945. Teksten lyder: «Tyskland seirer på alle (front)er W».
Foto: Arkeologisk museum.

En malerikonservators jobb i tilknytning til en rehabilitering er å avdekke byggets hemmeligheter. Fargehistorien er det viktigste, men av og til blir fokus rettet like mye mot helt uventede og spennende funn som blir gjort under arbeidet.

Noen ganger må en imidlertid akseptere at funnene ikke blir å finne andre steder enn i en rapport til oppdragsgiver og Riksantikvar. Likevel er funnene gjort og de er dokumentert både skriftlig og fotografisk.

Hvem vet - kanskje vil den fredede gamle Tollboden en gang i fremtiden få gjeninnsatt sitt originale riksvåpen, slik den egentlig fortjener. Det vil også være mulig å hente den tyske påskriften frem igjen om tiden skulle bli moden for det.

Benyttet litteratur

- Akselsen, A., et.al (red.) 1973. *Stavanger – bilder fra en svunnen tid*, s.24. Dreyer Bok, Stavanger.
- Austbø, A.T., et.al (red.) 2008. *Stavanger Byleksikon*, s.546-47. Wigestrands, Stavanger.
- Gundersen, E. og I. Molaug (red.) 1958. *Minneboken om Stavanger*, s.149. Ødegaards forlag, Trondheim.
- Stavanger interkommunale havnevesen. Info. Punktvis oversikt over byggets historie. Upublisert og udatert.*
- Stavanger Toldbod. I Norsk Told Tidende nr. 11, 1906. Kristiania.*
- Ytterdal, A. 2009. *Fra «kongelig Toldkammer» til Stavangerregion Havn IKS. Eksteriørundersøkelser av Stavanger gamle tollbod. I Fra haug ok Heidni nr.3. Stavanger.*
- Ytterdal, A. 2009. *Stavanger gamle Tollbod, Nedre Strandgt. 51. Fargeundersøkelser eksteriør. Oppdragsrapport 2009/22, Universitetet i Stavanger, Arkeologisk museum.*

Noter

- 1 Bygningen eies av Stavanger kommune og er i dag i bruk som administrasjonsbygg for Stavangerregionen Havn IKS.
- 2 Norsk Told Tidende 1906. Det står videre i samme artikkel at man i 1899 måtte utvide kontorene og at «Paksalen» da ble omgjort til Tollkassererens ytre kontor.
- 3 Foto hentet fra «Stavanger – bilder fra en svunnen tid», s.24.
- 4 Ved prosjektets start i 2007 var Byantikvaren i Stavanger, som del av et prøveprosjekt, gitt delegert myndighet for bygninger i Stavanger kommunes eie. Rogaland fylkeskommune overtok det antikvariske ansvaret i slutten av 2008.
- 5 Antikvarisk nivå ble diskutert og avklart mellom Stavangerregionen Havn IKS v/ Varde Byggadministrasjon, Byantikvaren i Stavanger med faglig innspill fra malerikonservator Anne Ytterdal, Arkeologisk museum (AM).

Maleriet «I lampelys» med motiv fra et av Sømmefamiliens hus, malt av Jacob Sømme; sønn av Jacob J. K. Sømme. Illustrasjon: Nasjonalmuseet for kunst, arkitektur og design.

ERLING K. SØMME KIELLAND

JACOB J.K. SØMME: SEILSKIPSREDER, POLITIKER OG SILDESPEKULANT

«.. I den voldsomme krise som hjemsøgte Stavanger, faldt Jacob Sømme som det sidste offer..»

Stedet er øya Søløyst ved Stavanger 30. september 1893. En eldre mann kommer inn fra den parklignende hagen som omgir det store gamle huset. Han setter seg ved skrivebordet og skriver disse linjer nederst i sin regnskapsbok:

«.. For anden gang blomstrer nu forskjellige Markblomster og vilde Roser samt nogle Bringebærblomster. Bærene var søde paa de sidste og hummerrøde. Det gamle hvide Rosetræ med mange Knopper. Et æbletræ med fuldt udsprungne nye blomster og modne Æbler. Flere sorter Æbler meget markspiste, hvilket ogsaa tilfældet flere steder i landet.»¹

Kanskje var dette noe av det siste han skrev. En liten naturskildring. Den skal også ha sin plass i fortellingen om et langt og begivenhetsrikt liv for en betydelig forretningsmann og politiker i Stavanger på 1800-tallet. Men nå gikk livet gikk mot slutten. Tre uker senere var han død.

Denne artikkelen handler om Jacob Jørgen Kastrup Sømme (1817-1893) en av Stavangers mest profilerte innbyggere på midten av 1800-tallet. Han tilhørte byens øverste sosiale sjikt og i perioder var en av de rikeste, som på slutten av sitt liv opplevde at mesteparten av formue og jordisk gods ble borte i den økonomiske krisen som rammet hjembyen. I Stavangers byhistorie er det denne siste utviklingen i hans liv som har fått mest oppmerksomhet – også fordi to av byens banker måtte innstille virksomheten i etterkant av at utviklingen av Jacob J.K. Sømme sin egen omfattende forretningsvirksomhet ble overlatt til skifteretten. På flere måter gjenspeiler deler av hans liv også historien til andre større forretningsdrivende byborgere i

Stavanger på 1800-tallet. De bygget opp store formuer på seilskutedrift og sildehandel i tiden da dette var lønnsomt, og opplevde økonomisk kollaps da vinden «gikk ut av seilene» og silda ble borte.

Deler av livsløpet hans har historieprofessor Rolf Danielsen beskrevet slik:

.. «*Jacob Sømme, russisk og hollandsk visekonsul var svigersønn av «ungekonsulen» på Ledaal og hadde overtatt en del av Kiellandhusets forretninger, da dette ble avviklet i 1860-årene. Sømme drev dessuten stort i sildetrafikk, skipsrederi og industri og hadde på sin hånd samlet en stor del av de tillitsverv den lille by disponerte, formann i Handelsforeningen og medlem av børskomiteen, bestyrer i Norges Bank`s avdeling, direksjonsformann i Stavangerske Dampskibsselskap og byens tidligere ordfører..»²*

Jacob Jørgen Kastrup Sømme var en av mine oldefedre. Derfor har jeg samlet opplysninger om ham. Og ikke minst gjennom lesning i gamle familiepapirer fått innblikk i en sentral stavangerborgers liv på 1800-tallet som både ble innholdsrikt og dramatisk. For «bak» noen korte linjer i en biografi var det også et menneske. Hvem var han?

Om slekten.

Jacob J.K. Sømmes morfar var Jacob Jørgen Kastrup (1737-1817) som var født nær byen Vordingborg helt syd på Sjælland, fogd i Jæren og Dalane fra 1779 til 1806, og en av de mange danske embetsmenn som enevoldsmakten i København sendte opp til Norge i unionstiden med Danmark. Han var gift, og fikk en sønn og en datter som begge vokste opp i Stavanger. Sønnen, Christian Ulrich Kastrup, (1784-1850) var offiser, stortingsmann tidlig i 1820-årene, og senere amtmann i hhv. Finnmark 1828-29, Stavanger 1829-1833 og Nordre Bergenhus 1833-1844. Datteren het Johanne Cathrine Kastrup (1789-1817).

Jacob J.K. Sømmes farfar, Knud Sømme (1754-1808) var født i Stavanger. «*Han gik til sjøs, tok i 1780 skipperborger-skap og førte først Johan H. Dahls brig «Emanuel», derefter Ole Smith Ploug`s brig «Hendrich Maria». Omkring 1808 nedsatte han sig som kjøpmand og skipsreder i Stavanger, hvor han døde i 1808..»³*

Knud Sømme var gift to ganger, og fikk i det første ekteskapet sønnen Andreas (1788-1853). Han bodde på Timi-

Jacob Jørgen Kastrup Sømme og Johanne Margrethe Bull Sømme (f. Kielland). Foto fra 1880- årene. Foto: Privat.

anstorvet som dengang var en liten åpen plass omtrent der Øvre Holmegate og Kirkegata i dag møtes, «*var Kjøpmand og skipsreder og drev dessuten sildesalteri. I flere år var han også artillerikaptein i borgervepningen og hadde som saadan kommandoen på Skansen...*»⁴ Han eide, eller hadde partsmajoriteter, i tilsammen 8 skip i sin levetid. Andreas Sømme og Johanne Cathrine Kastrup giftet seg i Domkirken i 1816. Ekteskapet ble kortvarig. Allerede i juni 1817 døde hun, men 6 måneder tidligere - i januar - hadde paret fått en sønn som ble oppkalt etter begge foreldrene - Jacob Jørgen Kastrup Sømme. Faren giftet seg senere påny.

Om den unge Jacob Jørgen sin barndom og tidligste ungdomsår vites lite. Men vi kan trygt anta at å være sønn av en av byens betydelige kjøpmenn og skipsredere og av en fogdedatter nok på mange måter bidro til å «jevne» veien videre i livet og gjøre fremtiden mer forutsigbar. Å være «født inn i» byens solide borgerstand og øvre sosiale sjikt innebar fremtidsmuligheter bare et fåtall unge menn i Stavanger kunne drømme om på denne tiden. Ved egne evner, energi og fremdrift senere i livet var mulighetene gode for å nå langt.

Etter å være ferdig med skolegangen på Stavanger Høiere Skole, reiste Jacob J.K. Sømme til Hamburg der han utdannet seg i handelsfag, og arbeidet senere i flere år på kontor i byen. Det var ingen uvanlig karrierevei for unge borgersønner fra Stavanger å ta handelsutdannelse i Tyskland. Bl.a. gjorde Jens Zetlitz Kielland, Alexander L. Kiellands far, det samme. Tilbake i hjembyen innledet han sannsynligvis først et forretningssamarbeid med sin far, for deretter i 1838 å etablere seg på egen hånd som selvstendig kjøpmann, grosserer og skipsreder, og tidlig med et sterkt engasjement i sildefiske og sildesalting. Han fortsatte dermed farens virksomhet, men i mye større omfang.

I 1845 giftet Jacob J.K. Sømme seg inn i Kiellandfamilien. Bruden var Johanne Margrethe Bull Kielland (1823-1908), gjennom hele livet kalt Hanna. Hun var datter av Jacob Kielland (1788-1863), siste innehaver av handelshuset Jacob Kielland & Søn og eier av Ledaal. I sin almanakk skrev Jacob Kielland disse linjer: «1845. August 6. Consul Jacob Jørgen Kastrup Sømme og Johanne Margrethe Bull Kiellands Bryllupsdag paa Ledaal.»

«Havets sølv og vinden.»

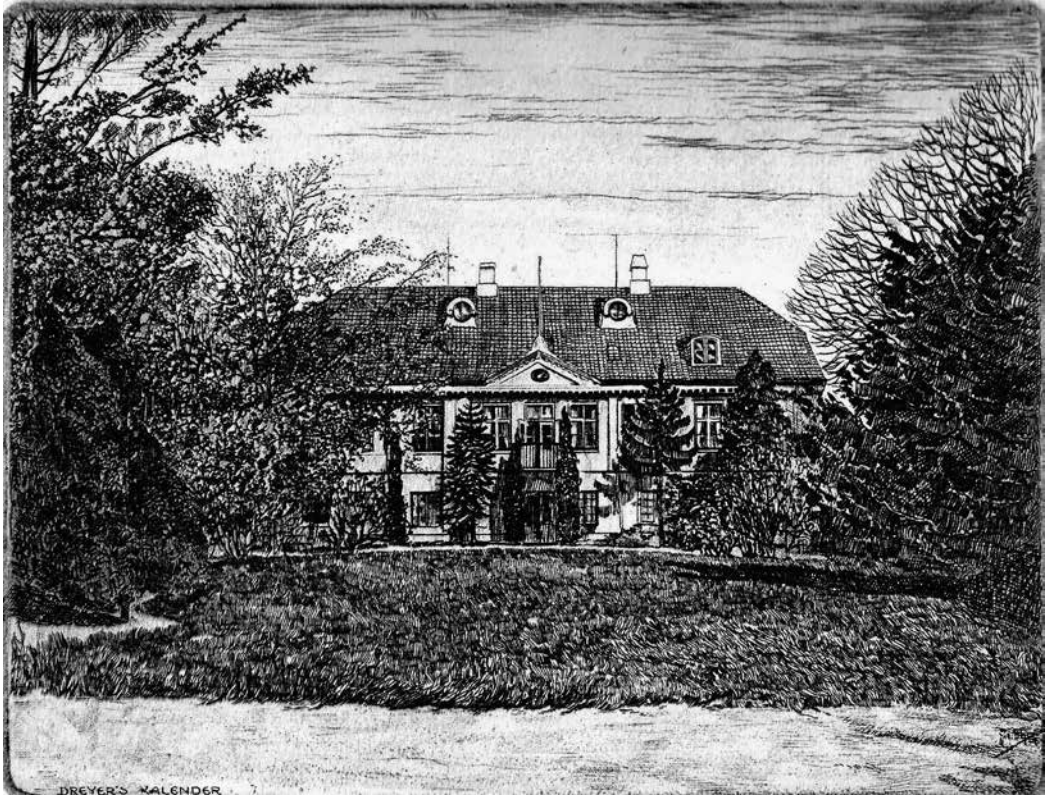
Det var «havets sølv og vinden» som la grunnlaget for Stavangers sterke vekst på 1800-tallet, og skapte grunnlaget for byens parallelle silde- og seilskipsepoke, og ikke minst bidro til en befolkningsvekst som ble blant de største i landet, fra ca. 2.500 innbyggere i 1815 til ca. 24.000 i 1891. Perioden ble også nesten lik levetiden til Jacob J.K. Sømme. Før vi ser nærmere på hans karriere som forretningsmann, sildetilvirker og skipsreder, kan det være nyttig med et lite innsyn i silde- og seilskipsepoken i Stavanger, og prøve å «sette ham inn i» tiden han gjennomlevde på 1800-tallet som betydelig deltaker i begge næringene.

Sildeperioden i Stavanger på 1800-tallet

Etter mange års fravær kom de første sildestimene inn til Rogalandskysten i 1808, og i nesten 70 år ble fiske, tilberedning og eksport av sild byens viktigste næringsvei, sammen med skipsfarten. Eksporten av saltet vårsild økte fra ca. 12 000 tønner i 1812 til nærmere 290 000 tønner mot slutten av 1840-årene. Den falt noe tilbake i 1850-årene med ujevne fangster, for deretter i årene fra omkring 1860-1865 å ha en sterk vekst frem til 1870-1873, da silda ble borte fra våre trakter og søkte land lenger nord på kysten. Selv om noen større kjøpmenn og redere i Stavanger senere fulgte etter silda, og enkelte hadde notbruk og fisket sild så langt nord som på Island, stilnet aktiviteten i sjøbuene og sildesalteriene i Stavanger. Da ble det også slutt på en omfattende frakt av sildetønner på mindre skip til eksportmarkedene lenger øst, til Sverige, Russland, Preussen, og byer som Petersburg, Riga, Reval, Stettin og Königsberg, og enkelte steder langs atlanterhavskysten. Import av store mengder salt til sildesalteriene i Stavanger på byens skuter hadde nå heller ingen hensikt.

Her er noen linjer og en «stemme» som opplevde sildeeventyret i Stavanger på 1800-tallet:

«da der saltedes sild paa nesten hvert eneste hus på sjøsiden». ... «Inde i byen – paa Kjerringholmen, Skansen, Valbjerget og Kranen - stod kjøpmænd, sjømænd, ja endog embedsmænd, sammen med arbeidere «paa tamp» og skuffel under amen. Sildekoner, indsvøbte i oljeklær, med store træsko paa fødderne og med saltkar og kniv i haanden stod parate til at være de første til arbeide...» Nei, slig en rummel som i en

Ledaal. Illustrasjon: Dreyer.

Sildesjau i Stavanger ca. 1840,
malt av Philip H. Kriebel.
Illustrasjon: Museum Stavanger – kulturhistorisk avdeling.

sildesjau, naar det gik paa «livet laust», det har ingen i vaar tid ide om, uden at han selv været med i sildearbeidet.⁵

Jacob J.K. Sømme ville kjent seg igjen i denne beskrivelsen av «sildeesjauen» i Stavanger på 1800-tallet. Han engasjerte seg sterkt i fangst, foredling og eksport av sild, og vandret nok ofte omkring i sine egne sjøhus og salterier når mottak og behandling av vårsilda var i full gang i februar.

Seilskipsepoken i Stavanger på 1800-tallet.

Da England i 1849 opphevet den såkalte navigasjonsakten som ga landets fartøyer monopol på frakt til hjemlandet, tok det ikke lang tid før redere og kjøpmenn både i Stavanger og andre steder langs kysten ble stimulert til å øke satsingen på skipsfart. Mange tjente gode penger i sildenæringen, og investerte nå betydelige beløp i innkjøp og nybygging av seilskip, ofte bygget på egne verft. I 1865 var 8 slike i drift i Stavanger. Internasjonalt ble også fraktkonjunktorene for skipstrafikk på verdens hav nå gunstige over lenger tid. Fra 1855 til 1875 ble Stavangers skipsflåte tredoblet. Og allerede i 1860-årene var skipsfarten blitt en så viktig næringsvei at Stavanger på mange måter «gled over» fra å være en «sildeby» til en «seilskipsby», selv om tusenvis av sildetønner fremdeles rullet ut av de mange sjøhusene hvert år. Men dette skulle ikke vare. Den ene av de to næringene brøt sammen. Sildestimene som i over 60 år hadde seget inn mot rogalandskysten i februar og vært levebrød for ganejentene på sildeloftet, bøkkerne, sildesalterne, fiskerne, skippere og mannskap på frakteskutene, løsarbeidere og andre - søkte brått andre gytsteder lenger nord.

Nærmet også Stavangers seilskipsnæring seg slutten? Spørsmålet ble nå oftere diskutert i byens forretningsstand, ikke minst i byens handelsforening. Men troen på en fortsatt fremtid for seil som fremdriftsmiddel på havene ble styrket ved et godt fraktmarked i årene fra 1870 til 1875. Antallet skip i Stavanger økte i denne femårs perioden fra 518 til 618 skip. Nå startet også nye investeringer i større seilskip som seilte i langfart på oversjøiske markeder. I januar 1876 utarbeidet en komite i Stavanger Handelsforening - der også Jacob J.K. Sømme deltok - en oversikt over byens skipsflåte og tonnasje. Stavanger hadde da 608 skip på til sammen 52613 kommerselster. (En kommerselst tilsvarte 2,08 registertonn og blir vanligvis forkortet k.l.). 40 skip på

til sammen 14657 k.l var opptatt i regelmessig fart på India, de peruanske guanoplasser, California og Oregon. Ca 7745 k.l på Middelhavet og Svartehavet. Ca. 3724 k.l seilte på Canada og Pensacola (Florida). Ca. 2787 k.l på Arkangelsk, og på de svenske og russiske trelasthavner. Samt 11284 k.l på Nordsjøen og Østersjøen. Og sist var stavangerskip på til sammen 111 k.l engasjert i selfangst.

Vendepunktet for antallet seilskip kom i 1880. Da seilte 650 skip fra Stavanger på tilsammen 118000 tonn i alle verdensdeler, og naturlig nok var de største skipene oftest lengst borte – i Afrika, Australia, Amerika, Ostindia, Sør Amerika og andre fjerne farvann.⁶

Frakt av korn fra Svartehavet hadde lenge vært en god inntektskilde for flere redere i Stavanger. Herfra kom også noen av de første varslene om dårligere tider for transportopdrag med seilskip. Etterhvert hadde dampskip begynt å konkurrere om kornlastene. Dette var innledningen på en ny utvikling. I 1870-80 årene satset flere og flere og land og rederier – også norske - på damp fremfor seil som fremdriftsmiddel på sjøen. I Stavanger var bl.a. Thomas S. Falck og Brødrene Berner to slike fremsynte rederier.

Seilskipsrederne fulgte denne internasjonale utviklingen med økende uro. De fikk etter hvert stigende vanskeligheter i mange farvann med å sikre seg laster og regningssvarende frakter i konkurranse med dampskipene.

Sjøfartshistorikere har i ettertid fremsatt en rekke årsaker på vegringen på dampskipssatsing i Stavanger. Byggeprisen for et seilskip var 3 til 10 ganger billigere enn tilsvarende for et dampskip regnet i tonn. Driftsutgiftene inklusiv assurance bare fjerdeparten. Mange brukte seilskip var til salgs i utlandet for en rimelig penge pga. overgang til dampskip. Ofte hadde redere også eierinteresser i byens skipsverft. Hvert seilskip ble eiet av flere partshavere med ulike partsandeler i skipet. Det kunne gi solide utbytter i gode tider. Men den enkelte partseier var samtidig personlig ansvarlig for sin del av rederiets utgifter og tap. Samlet var dette viktige forhold som nok bidro til motvilje mot å investere egne midler i mye dyrere dampskip. I 1875 var f.eks byens 1238 skipsparter fordelt på 400 eiere. Mange av disse opplevde at nedskrivning av verdiene i skipspartene økte utover på 1880-årene, og i 1887-1888 ned mot 50-75 %

Skipsportrett av fullrigger Særimner, bygd i Høgganvik i 1878. Reder: Jacob J. K. Sømme m. fl.
Illustrasjon: Stavanger maritime museum – MUST.

Fullriggeren Særimner i Vågen, ca. 1880.
Foto: Stavanger maritime museum – MUST.

av skipenes innkjøpspris. Dette fristet nok lite til nye investeringer.

Ennå ved inngangen til 1870-årene hadde rederne mulighet til å trekke seg ut av seilskipsfarten med mesteparten av investerte midler i behold. Men i dette tiåret sjøsatte noen av dem byens dyreste og største seilskip noensinne. Motivert av gunstige fraktkonjunkturer frem til ca. 1875 bygget f.eks Ploug & Sundt fullriggeren «Imperator»- etter sigende det flotteste skip som var bygget i Skandinavia. Jacob J.K. Sømme ble for sin del noen år senere korresponderende reder og største partseier i det største seilskipet som noen gang gikk av stabelen i eller ved Stavanger, «Særimer» på 1366 tonn. Begge skipene kom i fraktoppdrag i fjerne verdensdeler, men ble etterhvert lite lønnsomme investeringer for eierne.

Fra slutten av 1880-årene og senere nyttet det ikke å håpe på bedre tider. Vinddrevet varetransport på sjøen var nå lite regningssvarende. Dampskipene overtok fraktmarkedet både i nære farvann og på verdenshavene. Seilskipsepoken i Stavanger ebbet ut for godt.

Jacob J.K. Sømme hadde «begge bein» solid plantet i både sildenæring og rederivirksomhet gjennom mange ti-år. Hvordan gikk det med ham? Eldre skatteprotokoller som oppbevares i Byarkivet i Stavanger inneholder mange interessante opplysninger. Her gir inntekter, utgifter og detaljerte oversikter, oversikt over formuespostene godt innsyn i innbyggernes eiendeler og økonomi. Det gjelder også Jacob J.K. Sømmes skatteoppgjør i periodene 1863-1866 og 1875 – 1893 som er vist i oversikten på neste side.

I flere år omkring 1880 var han blant de rikeste menn i Stavanger.

I 1875 ble spesidaler avløst av kroner. Verdien på 1 sp.d ble samtidig fastsatt til kr. 4,- Dette forklarer nok den store formuesøkningen fra 1876 til 1877. Kr. 500 000,- i 1879 ville omregnet til 2012 verdi tilsvart kr. 32 850 000,-.

År:	Inntekt:	Formue:	Produksjon/sild:	Parter i antall skip:
1863	8.450,-	Spesidaler	5462 tønner	10
1864	5.150,-	«	4833 tønner	10
1865	10.000,-	«	5020 tønner	10
1866	11.500,-	«	127.000,- 5012 tønner	13
1875	10.000,-	«	135.000,- 1432	8
1876	10.200,-	«	138.000,-	7
1877	85.000,-	Kroner	485.000,-	9
1878	72.000,-	«	528.000,-	8
1879	38.000,-	«	500.000,- 612 kasser	9
1880	35.000,-	«	540.000,-	9
1881	41.000,-	«	550.000,-	11
1882	30.000,-	«	550.000,-	15
1883	30.000,-	«	450.000,-	13
1884	28.000,-	«	370.000,- 1355 kasser	12
1885	25.000,-	«	350.000,-	10
1886	«	«	310.000,-	
1887	18.000,-	«	280.000,-	11
1888	16.800,-	«	270.000,-	9
1889	7.000,-	«	0,- 1328 kasser	7
1890	19.000,-	«	0,-	5

Oversikt over Jacob J. K. Sømmes inntekter, formuesforhold, skipsparter og sildefangst i årene 1863-1890.
Kilde: Skatteprotokoller, Stavanger byarkiv.

Sildefiskeren

Gjennom den første perioden fra 1863-1865 hadde Jacob J.K. Sømme 2 fiskefartøyer og notbruk. (Notbruk er en fellesbetegnelse for redskap og båter som hører med til bruken av en not.) Da gikk sildestimene ennå inn mot kystområdene nær Stavanger, noe som medførte forholdsvis mindre omkostninger med kort avstand fra fangstplass til salteri. Etter hvert som sildestimene tok land lenger nord langs kysten, ble det imidlertid nødvendig med mer kapitalkrevende og

omfattende investeringer i nøter, større fiskebåter, føringsfartøyer og mannskap. Dette ble bare mulig for byens større kjøpmenn og handelshus. Transportavstanden til sjøhusene i Stavanger ble samtidig så lang, at mange så seg nødt til å bygge eller leie sjøhus nær fiskeplassene, der vårsilda ble saltet og mannskapene hadde husrom. Fangstene ble fraktet til Stavanger, oppdelt i partier, og seilt videre til markedene i Østersjøen.

Jacob J.K. Sømme var blant dem som slik «forfulgte» silda nordover. Han etablerte sine egne sjøhus nær fiskestedene. Henholdsvis én på Geitungen nær Skudesneshavn på Karmøy, to på øya Kinn vest for Florø i Sogn og Fjordane fylke, og én på øya Senja i Troms fylke. Disse hadde han i perioden 1876 frem til 1882. Etterhvert ble silda helt eller delvis også borte på norskekysten. Men langs Islands kyster kom det nå store sildeinnsig, og det innledet siste del av sildepoken i Stavanger på 1800 tallet. Noen av byens mest ressurssterke handelshus utrustet i 1880-årene kostbare ekspedisjoner til Island på jakten etter havets sølv. I 1881 deltok f.eks 10 fartøyer fra Stavanger. Også Jacob J.K. Sømme deltok i dette fisket. Uklart hvor ofte, men i 1884 er bl.a 450 kasser islandssild med blant fangstoppgaven dette året. Han hadde på denne tiden 3 fartøyer helt eller delvis engasjert i sildefisket, og eide halvparten av galeasen «Silden» og de to heleide jaktene «Aalvig» og «Alken».

Tabellen over Jacob J.K. Sømme sin fangst og produksjon av sild år for år gir en god illustrasjon av sildeperioden i Stavanger. Det var gode år med solide inntekter frem mot 1870. Senere ble det kapitalkrevende fiske nordover langs kysten - til sist på Island - og langt mellom år med brukbare fangster. For mange ble dette en tapsslukende virksomhet med inntekter langt under utgiftene, også for ham. Bare 4 ganger i perioden 1875 til 1889 nevnes sildeproduksjon i inntektsoversikten. I 1885 blir eget notbruk oppført for siste gang.

Seilskipsrederen

Når det gjelder seilskipsengasjementet taler skatteoversikten for seg selv. Som mange andre redere i Stavanger var det nok vanskelig for Jacob J.K. Sømme å omstille seg til en ny tid når det gjaldt sjøtransport, og å forstå at frakt på

verdenshavene på relativt kort tid skulle bli dampdrevet og ikke vinddrevet. Kostbare investeringer i skipsparter med betydelig verdireduksjon utover i 1880-årene ble beholdt, sikkert i håp om kommende oppgangstider. Mange parter ble nok likevel solgt med tap i perioden 1888-1890. Men «blind» for propelldrevne skip var han ikke. Både i 1881, 1883, og fra 1887 til han to år senere måtte innstille forretningen viser skatteprotokollene at noen mindre skipsparter disse år var i dampskip. I 1881 gjaldt dette stavangerskipene «Thistle» og «St. Svithun.» Men da var det for sent.

Sildefiske utenfor Kvitsøy ca. 1900.
Foto: Stavanger maritime museum
- MUST

Sølyst og Gressholmen.

I 1859 kjøpte Jacob J.K. Sømme og hustruen Johanne Margrethe øyene Sølyst og Gressholmen. Tidligere hadde Hanna sin farfar, Gabriel Schanche Kielland (1760-1821) eiet holmene. De ble etter hans død overtatt av svigersønnen, sorenskriver Eiler Hagerup Schiøtz, (1775-1855) som i 1822 oppførte det store hovedhuset som ennå er i familiens eie. Ved overtagelsen av øyene fikk han tinglyst nye og næværende navn på eiendommene, etter at de til da var benevnt «Lille Hvidingsø med tilliggende holmer.» Så lenge han levde brukte Jacob J.K. Sømme og familien Sølyst som landsted og gjerne fast bosted fra tidlig på våren til oktober/november.

Overtar svigerfarens eiendom ved Torvet.

Jacob Kielland døde i 1863. Hans eldste sønn Gabriel Schanche Kielland (1812-1863) som skulle overtatt det gamle og tradisjonsrike handelshuset Jacob Kielland & Søn var også død samme år. Ingen av de gjøværende barna var interessert i å føre handelshuset videre, og hans 3 gjellevende sønner og 2 døtre arvet nå store eiendommer og verdier. 4 av dem var bosatt i Stavanger.

Jens Zetlitz Kielland (1814-1881) (Alexander L. Kiellands far) fikk Hannasdalområdet og deler av Våland. Jacob Kielland (1825-1889) flyttet inn på Ledaal som nå ble helårsbolig. Axel Christian Kielland (1827-1894) overtok Hannasdal og områder mot Mosvannet. Søsteren Johanne Margrethe Sømme arvet Kiellandsslektens store gamle byhus og hage ved Torvet. Inntil da hadde deres bolig vært et to etasjes våningshus som Jacob J.K. Sømme oppførte i 1850-årene innerst i Nedre Strandgt. I tillegg arvet ekteparet også aksjer og verdipapirer for betydelige beløp. Noen av svigerfarens forretningsområder, bl.a omfattende kommisjonsvirksomhet ble også overtatt av Jacob J.K. Sømme.

I 1865 var det folketelling i Stavanger. Den forteller at husstanden da besto av Johanne Margrethe Bull Kielland og Jacob J.K. Sømme. De hadde 3 døtre og 4 sønner. Kirsten Seehuusen Zetlitz (1799-1878) bodde også her. Hun var datter av Jens Zetlitz, og tante til Hanna. (Morens søster). 1 husjomfru og 5 «tjenesteytende» var ansatt i huset med forskjellige oppgaver.

1868 ble et gjevenhetsrikt år for byens innbyggere. Da

Jacob J. K. Sømme kjøpte Sølyst i 1856, og brukte det gamle hovedhuset oppført i 1822 som landsted for familien fra vår til høst. Foto: Stavanger byarkiv.

Flere av Kiellandfamilien sine boliger og eiendommer lå sentralt mellom Breiavatnet og Vågen. Skrått fra venstre mot høyre: Jens Zetlitz Kielland sitt hus, - det såkalte Kiellandshuset: Barndomshjemmet til Alexander L. Kielland. I midten: Jacob Kielland & Søn sin gamle kjøpmannsgård, som i 1863 ble overtatt av Jacob J. K. Sømme. Til høyre: Boligen til Gabriel Schanche Kielland.

arrangerte Stavanger den største regattaen til da i landet. 58 dekkbåter og 160 åpne båter deltok i konkurransene. Formålet var å sammenlikne sjø- og seilegenskapene til en rekke ulike båttypen fra alle deler av kysten. Jacob J.K. Sømme var blant medlemmene av arrangementkomiteen, og vi må anta han med stor glede bivånet at 2 av hans egne båter vant hhv. 1. og 2. premie i sine klasser.

En folketelling i 1870 viser at det foruten ekteparet og 7 barn, nå var ansatt 1 «tjener» og 3 «tjenesteytende» i det store huset innerst i Vågen. Dette året, den 8. august, feiret familien samtidig både sølvbryllup, og bryllup for en av døtrene.

«.. Konsul Jacob Sømme med frue feirede ilørdags samtidig med Datterens bryllup deres eget Sølvbryllup. I den anledning var Dampskibet «Oscar» arrangert at føre Brudfølget og Bryllupsgjæsterne fra Torvebryggen til Konsulens smukke landsted «Sølyst». Om aftenen blev der foranstaltet glimrende Fyrværkere fra Dampskibet «Ryfylke» og Plentingene..»⁷

I 1885 viser en ny folketelling at familien nå hadde 1 husjomfru og 2 tjenestepiker til hjelp i huset.

Et Foreningsengasjement – og to tapsinvesteringer.

Innledningsvis i artikkelen er sitert en kort oversikt over noen viktige offentlige og private verv Jacob J.K. Sømme innehadde i Stavanger i sin levetid. Et av de tidligste var formannsvervet i Stavanger Handelsforening som han overtok 31 år gammel i 1848.

Engasjementet i Stavanger Arbeideres Understøttelsesforening opptok ham helt fem til sin død. Foreningen, eller rettere sagt institusjonen, ble stiftet i 1851 av bøktermester Sigfried Christian Dyring, Han hadde i 1849 tatt initiativet til stiftelsen av Stavanger Arbeiderforening, der han også ble valgt til formann ved starten i mars 1850. Understøttelsesforeningens formål var å medvirke til bedre kår for arbeidere og håndverkere i Stavanger. «Hjelp til selvhjelp» var en sentral målsetting. Dette omfattet omsorg for syke og trengende medlemmer, og også økonimisk støtte i form av lån i « Stavanger Arbeiderforenings Spare- og Laaneindretning» (Senere Stavanger Sparekasse) som foreningen opprettet i 1850. På understøttelsesforeningen stiftelsesmøte i 1851 møtte ikke bare arbeidere og håndverkere opp, men

også flere menn fra byens bedre borgerstand, bl.a. borgermester og formannskapsmedlemmer som ønsket å bidra med betydelige beløp. Jacob J.K. Sømme var blant disse, og han ble valgt til foreningens første formann.

Senere, og første gang i en usignert biografisk artikkel om Sigfried Dyring (som da var død) i arbeideravisen «1 mai» den 10. mars 1900, ble det noe «nedlatende» hevdet at borgerskapet på slike måter ønsket å få kontroll over og innsikt i tiltak den gryende arbeiderbevegelsen iverksatte. Og, «..herved kom allerede straks arbeiderne ligesom i baggrunden.» Påstanden om borgerskapets «skjulte agenda» er senere gjentatt i byhistorisk litteratur om Stavanger. Men er dette riktig? Tja. 162 år senere vet vi lite eller ingenting om tanker eller holdninger blant medlemmene i det første styret når det gjaldt politikk og klassemotsetninger i byen i forbindelse med starten av Understøttelsesforeningen. Og derfor kan det være like riktig å tro at Jacob J.K. Sømme og andre velstående borgere ønsket å hjelpe vanskeligstilte innbyggere fra håndtverker og arbeiderklassen med velment økonomisk starthjelp og organisasjonskunnskap – uten tanker om egen nytte. Understøttelsesforeningen var i hvertfall heldig med sin første formann. Han var liberal og venstremann, og i følge familietradisjonen blant de første som heiste det rene norske flagg i Stavanger. Sigfried C. Dyring arbeidet en tid som bokkermester i sitt eget bokkerverksted. Det er interessant. Arbeiderforeningens formann, og understøttelsesforeningens formann - bokkermesteren og konsulen, snakket nok med hverandre mellom sildetønnene og diskuterte kanskje både politikk og samfunnsprosmål på like fot.

Martin Nag tilegger bøkkerne en viktig rolle i den tidligste arbeiderbevegelsen .. «fortroppen i arbeiderklassen, den revolusjonære kjerne, den bevisste del. «Og» ..Her – i Jacob Sømmes bokker-verksted – hadde Sigfred Dyring ryggdekning i Stavanger`s proletariat..»⁸

Bøkkerne var for øvrig en av de største yrkesgruppene i Stavanger Arbeiderforening med sine 68 medlemmer i 1851.

Jacob J.K. Sømme var formann i Understøttelsesforeningen fra 1851 til 1853, og senere fra 1875 til sin død i 1893. I 1882 oppførte foreningen med god økonomisk støtte fra byens banker og brennevinssamlaget en stor bygning på Bergeland. Her fikk «verdige og trængende» medlemmer

tilgang til midlertidige boliger, stor forsamlingshall og og bibliotek. Fremdeles er det sosial virksomhet i de gamle lokalene.

Et viktig forretningsforetak for Jacob J.K. Sømme var en 1/7 eierandel i Tou mølle og bryggeri som ble anlagt i 1858 og 1858. Flere kapitalsterke kjøpmenn i Stavanger investerte 100 000 spesiedaler i foretaket, som i lang tid gikk med gode overskudd og ble en av de største bedrifter i sitt slag på Vestlandet. Men virksomheten fikk en brå slutt. Da større medinvestorer fikk økonomiske problemer i slutten av 1880-årene veltet dette store gjeldsforpliktelser over på bl.a. Jacob J.K. Sømme som fikk store tap, noe som medvirket til at selskapet måtte innstille virksomheten og ble likvidert.

Det gikk rykter om verdifulle kullforekomster på Jæren i 1872. Jordbruksskolebestyrer J.A. Budde fra Høyland var i fremste rekke blant dem som hevdet dette, og skapte så stor tiltro til mulighetene for kulldrift at Stavanger Grubekompani ble stiftet samme år. Selskapets styre var også her velstående forretningsfolk fra Stavanger, Jæren og Egersund. En av dem var Jacob J.K. Sømme. 80 grunneiere - bøndene som eide eiendommene der boringene ble foretatt, skulle få betaling i form av kull etter skylden på gårdene. 100 000 persiedaler ble skutt inn foretaket.

Vi gjør en en lang historie kort: Boringene ble en fiasko. Først med håndbor, og siden med dampkraft ble det boret mange hull i jærjorda bl.a på Hobberstad, Grødaland, Orre,Voll og andre steder i Klepp, Time og Hå. Det dypeste var 133 meter. Ikke et kullstykke ble funnet. Dette ble et tapsbringende prosjekt fra første stund for investorene som avsluttet prosjektet i 1876.

Politikeren

I 1840-1850 og 1860 årene var Jacob J.K. Sømme blant Stavanger`s mest markante og innflytelsesrike politikere. Gjennom store deler av denne perioden var han valgt inn i bystyre og formannskap. Varaordfører i 1852 og 1854, varaordfører i 1859 til 21. september, ordfører resten av året, ordfører i 1860, varaordfører i 1861, ordfører i 1862 fra 4. oktober og ut året, og i 1869 igjen byens ordfører. Gjennom årene også innvalgt som medlem i mange offentlige utvalg og komiteer som arbeidet med byens styre og stell. Dette var en periode hvor Stavangers folketall var i

sterk vekst og mange oppgaver måtte løses av de folkevalgte politikerne. En særlig krevende oppgave ble ordførervervet gjennom 1860 da store deler av bebyggelsen - ca. 250 bygninger på Holmen og Østervåg - ble til rykende ruiner i den store bybrannen i mars. Formannskapet hadde mange møter dette året, der viktige saker som ble behandlet var fremtidig brannberedskap, en ny reguleringsplan for de nedbrendte områdene, flytting av eiendomsgrenser med tilhørende ekspropriering, gateløp o.a. Byens folkevalgte vegret seg for de store omkostningene dette samlet ville medførte, og en omfattende og mer fremtidsrettet regulering verken av gateløp eller bygningsmasse i brannområdene ble det til sist ikke. De forandringene som kom skyltes delvis innsigelser og krav fra Indredepartementet i Oslo.

Krisen i 1880-årene ryster byens redere og forretningsstand.

«Den lange depresjon» er en ofte brukt benevnelse på utviklingen i verdensøkonomien ved innledningen av 1870-årene. Og i ettertid betegnet som en av de lengste omstillings- og nedgangstider i nyere tid. Utviklingen skjedde langsomt og gradvis, og skulle vedvare helt frem til 1890-årene. Men allerede i tiåret tidligere var virkningene blitt merkbare også i Norge gjennom økende vanskeligheter for import - og eksportnæringene.

I Stavanger hadde svikten i sildefisket allerede svekket byens økonomi, og nå ble også skipsfarten rammet av nedgangstider og mangel på fraktoppdrag for en «akterutseilt» seilskipsflåte. Dette var to viktige og utløsende årsakene til til byens økonomiske krise gjennom 1880-årene. Men det var flere. Noen av de største handelshusene bl.a J.A. Køhler, Ploug & Sundt, C.B.Svendsen og også Jacob J.K. Sømme hadde forretningsvirksomheten knyttet til begge næringene, og var involvert i virksomheter nært knyttet til disse. Store formuer var ikke minst bundet til rederivirksomheten som omfattet investeringer i heleide skip eller skipsparter - mesteparten seilskip med synkende lønnsomhet. Mange hadde også eierinteresser og investeringer i spesialiserte seilskipsverft i Stavanger og Ryfylke som kunne bli tapsbringende om viksomheten opphørte. Eiene av skipsparter kom ofte ille ut. Partene var gjerne kjøpt i økonomiske oppgangstider for beløp som tilsvarte hele forretningsformuer, men

nå ble ødeleggende for forretningsdriften – «...da verdiene nu ere betydelig forringet i Verdi uden at have bragt sine Eiere nogen Gevinst» heter det i en konkursinnberetning. Tiden fristet lite til innsprøyting av ny kapital og innkjøp av dampskip for seilskipsrederne og partseiere. Mange hadde heller ikke slik mulighet.

En annen viktig årsak som bidro til byens økonomiske nedtur og det store antallet falitter og konkurser utover i 1880-årene, var den tette sammenbindingen mellom mange forretningsforetak gjennom vekselobligasjonslån og diskontering av vekslar. Dette gjorde det mulig å få store lån i byens banker ved hjelp av garanti og underskrift fra tre endossenter uten noen form for annen sikkerhet. På denne måten var betydelige deler av byens handels- og forretningsstand knyttet sammen i forpliktende kredittkjeder som ofte brast og førte til forretningsoppbud og boavvikling i skifteretten for flere, når enkeltfirmaer kom i vanskeligheter og endossentene heller ikke kunne innfri sine forpliktelser.

..«Men Sømme havde ogsaa en anden Egenskab,..»

«..I den voldsomme Krise som i 1880 årene hjemsøgte Stavanger, faldt Jacob Sømme som sidste Offer. Han havde i flere Aar kjæmpet med Vanskeligheder, væsentlig vistnok som Følge af feilslagne Sildepekulationer, og da saa hans Medinteressenter i det store Tou Møllebrug og Bryggeri havde bukket under maatte han i januar 1889 sammen med sine to ældste Sønner indstille sine Betalinger..»⁹ Slik blir Jacob J.K. Sømme sin nedtur som forretningsmann beskrevet i familien Kiellands slektsbok. Men årsakene var nok mer sammensatte og ikke bare knyttet til sildeengasjement og Tou Møllebrug. Også investeringer i skip og skipsparter var sunket dramatisk i verdi, og gjennom endossementpraksis hadde han samlet betydelige gjeldsforpliktelser både til enkeltpersoner og banker. Formuesoversikten tidligere i artikkelen viser i tall hvor hurtig verdiene ble borte mot slutten av 1880-årene.

Når det gjaldt tillitsvev i byens banker måtte han tåle alvorlig kritikk av skifteretten på flere punkter i forbindelse med boavviklingen. Bl.a. fordi han som garantier for egen økende gjeld hadde «forespeilet verdier som allerede på forhånd var beheftet til fordel for andre kreditorer.»¹⁰ Denne kommentaren ble knyttet til hans rolle som avdelingsbestyrer i Norges Bank sin avdeling i Stavanger. Han var også

styremedlem i Kreditbanken. En av sønnene hadde samme verv i Sparebanken.

Sparebanken hadde lenge hatt store problemer, og da Jacob J.K. Sømme som en av hovedkundene med stor gjeld og betydelig endossementsansvar fikk et nytt tap på 115000 kroner på nyåret 1889, var dette sterkt medvirkende til at banken måtte innstille virksomheten. Dividenden til uprioriterte fordringer ble 78,8 %. Det samme gjaldt på samme tid Kreditkassen. Dividenden ble her 92 %. Også nå var store tap på Jacob J.K. Sømme og hans forretningsforbindelser en viktig årsak til bankkonkursen.

Jacob J.K. Sømme sin lange virksomhet som eier av et betydelig handelshus i Stavanger gjennom 50 år var nå over. Forretningen opphørte, og ble overlatt til behandling i skifteretten på nyåret 1889. Det ble her antatt at gjenværende formue, dvs. egen kapital, eiendommer, verdipapirer o.a var stor nok til å dekke gjeldsfordringene i boet. Dette viste seg også være riktig. Det ble ingen konkurs. Boet ble avviklet ved privat administrasjon. Rolf Danielsen beskriver dette forløpet slik:

«..Etter at forretningen var likvidert ved privat administrasjon ble boet sluttet med en formue på litt over 1100 kroner. Da enken hadde fått sitt, stod det et arvelodd på 65 kr. tilbake til hvert av barna. På forhånd var eiendommene bortsolgt, huset på torget, Kielland-firmaets gamle byhus, til brødrene Haabeth, haven og lysthuset til kommunen, øya Sølyst til slakter Idsøe. Bare våningshusene og en del av haven på Sølyst ble reddet for familien...»¹¹

I 1945 kjøpte en av Jacob J.K. Sømme sønnesønner tilbake den delen av øya som var gått tapt 56 år tidligere. Kjøperen var Knud Sømme, som ledet et fremgangsrikt shippingfirma i London før siste verdenskrig.

21. oktober 1893 døde Jacob J.K. Sømme på sitt kjære Sølyst 76 år gammel. Det var hjertet som sviktet. Kisten ble ført fra kaien og senket i jorden på Lagård kirkegård. Gravfølget *«..var et av de allerstørste, maaskje det største, som har været seet i Stavanger paa mange Aar..»* skrev Stavanger Avis. Blant sørgeparene var bl.a. Alexander L. Kielland som nå fulgte sin onkel og dåpsfadder til graven.

Blant de mange nekrologene etter hans død, er det særlig en som for oldebarnet og artikkelforfatteren føles som

en særlig nær og ekte personbeskrivelse. Den sto i Verdens Gang like etter hans død og sluttet slik:

«..Men Sømme havde ogsaa en anden Egenskab, der i Regelen ikke plejer at gaa ispannd med slig gennemført Korrekthed: naar han Sad i sin Stue, og han hørte en Lirekasse udenfor sine Vinduer, blev han ganske urolig, han maatte ud. Det var ikke Musikken, der virkede paa ham; ti han var blottet for enhver musikalsk Mulighed; men det var Menneskene han vilde have fat i, han maatte have dem ind til sig og snakke med den og berige dem. Den Slags forkomne, ulykkelige Mennesker, især naar det samtidig havde noget eventyrligt og langvejs fra over sig, øvede en underlig Tiltrækning paa ham; han kjendte alle «Fanter» som her i Omegn, paa Fornavn, snakkede med dem som med sine Kamerater og hjalp dem med Redebonhed ud av mange Kniber... « Man kunde ikke sidde fem Minutter paa Sømmes kontor, uden at der bankede paa Døren, og der viste sig et forsultent Ansigt paa en fillet Knop. «Om Symmen hadde et ledigt Øjeblik» Og aldrig hørte man den klynkende Stemme og de mange uægte Gudsord, som ellers saa let ligger Tiggere i Munden. De vidste at han ikke var af dem som først undersøgte, om de var «værdige» Trængende, og de snakkede naturlig og ligetil med ham, kunde spøge og le, og gik alltid inderlig fornøjede fra ham, selv i de siste Aar, da han ikke havde saa meget til dem, som han ønskede.» Aa - den gamle Sømmen, det er en god mand «, har jeg ofte hørt slige Stakkare sige, naar de kom fra ham. Og de havde Ret., og det er vel det bedste Æftermæle, man kan give et Menneske. Han var en god mand..»

Litteratur som noter med følgende tillegg:

Thor S. Næsheim: Stavanger Børskomite. Stavanger i 19. og 20 århundrede.

Stavanger 1978.

Stavanger Handelsforening: Stavanger Bys industrielle og tekniske utvikling.

Stavanger 1912.

Stavanger Handelsforening gjennom 100 år. Stavanger 1936.

Hans Storhaug: Samfunnsbyggerne. Stavanger 1997.

Anders Haaland: En By Tar Form. Stavanger 1999

Stavanger 1814-1914. Stavanger 1914

Arne Bang Andersen: Streiftog i gamle Stavanger. Stavanger 1973

Arne Bang Andersen: Fra seil til damp. Stavanger sjøfarts historie. u.år.

Noter

- 1 Jacob J.K. Sømmes regnskapsbok 1893
- 2 Rolf Danielsen. Stavanger på 1800-tallet. s 286. Stavanger 1975. Danielsen oppgir også at han var ridder av St. Olavs orden. Det er feil. Det riktige er at han som russisk visekonsul mottok en russisk orden: Ridder Russisk Sant Stanislaus orden: Forkortet R.R.St.St.O
- 3 M. L. Michaelsen. Stavanger Sjøfarts Historie. S. 146. Stavanger 1927.
- 4 M. L. Michaelsen. Stavanger Sjøfarts Historie. S. 146. Stavanger 1927.
- 5 C. Henriksen. Stavanger i svundne dage.s. 93-94-95. Stavanger 1908.
- 6 M. L. Michaelsen. Stavanger Sjøfarts Historie
- 7 Stavanger Amtstidende 1870
- 8 Martin Nag. Nytt liv over Thranitter-bevegelsen i Stavanger,Høyland og Voss. Arbeidernes Historielag i Rogaland.Skrift 2.s.45-46. Stavanger u.å.
- 9 Axel Kielland. Familien Kielland med dens kognatiske ascendents. s 96. Christiania 1897
- 10 Rolf Danielsen. Stavanger på 1800-tallet. s.305. Stavanger 1975
- 11 Rolf Danielsen. Stavanger på 1800-tallet. s.288. Stavanger 1975

Fig. 1. Preikestolen i Bigset bedehus, framsida. Dei tre apostelbiletet er måla av Johan Haddal i 1916, og under dei ligg eldre måleri. Årstalet 1576 står midt på det øvre feltet. Foto: Arne Kåre Toppol, Hareid

ØYSTEIN EKROLL

PREIKESTOLEN FRÅ STAVANGER – EIN AV LANDETS ELDSTE

Eit bedehus på Sunnmøre

Er du på Sunnmøre, og reiser nordover langs riksveg 61 over den store øya Hareidlandet, vil du halvvegs nede i den flate, breie dalen frå Eidet ned til Hareid køyre forbi eit kvitmåla bedehus. Det er ikkje akkurat uvanleg på desse kantar, og på utsida er heller ikkje dette huset særmerkt. Bedehuset stod opphavleg på garden Grimstad lenger nede ved sjøen og vart flytta hit til Bigset i 1930-åra. Innvendig vart bedehuset dekorert i 1916 av den lokale kunstnaren Johan Haddal. Som vanleg på desse kantar har kunstnaren henta motiva sine frå fiskar- og sjømannslivet med Jesus på Genesaretsjøen som hovudmotiv. Haddal har måla inn ulike generasjonar av lokale fiskebåtar bak Jesusfiguren, frå den gamle åttringen til dekkskøyter og motorfiskebåtar. Dette gav meining for folket i bygda, for Hareid er frå gammalt ei ishavsbygd som dreiv fiske og selfangst over store delar av Nord-Atlanteren.

Men dette anonyme bedehuset inneheld også eit kunstverk som ein ikkje skulle vente å finne der. Den gamle talarstolen er no montert på hjul og kan lett trillast rundt omkring i lokalet, men det er lett å sjå at han har både ein alder og ei utforming som ikkje samsvarar med bedehuset. Dette er faktisk den gamle preikestolen frå Hareid kyrkje, som etter mange år som kateter i skulen i bygda kom til bedehuset som talarstol (Fig. 1). Men han har ei lang historie før det.

Hareid kyrkje

Hareid kyrkje vart reist i 1876-77 av byggmeister Knut Stokkeland etter teikningane som arkitekt H. E. Schirmer hadde laga til Ørsta kyrkje nokre år tidlegare. Nykyrkja vart reist fordi den eldre, åttekanta kyrkja var dårleg fundamentert og var i ferd med å sige ned i grunnen. Åttekantkyrkja var

reist i 1807-08 etter at lynet året før slo ned i den gamle, korsforma stavkyrkja frå mellomalderen, og kyrkja og alt inventaret brann opp uten at noko vart redda. Kyrkjelyden stod dermed bokstaveleg tala på berr bakke.

Kyrkja var på denne tida i privat eige. Både annekskyrkja Hareid og hovudkyrkja Ulstein tilhørde den rike handelsmannen Christoffer Tjerandsen Rønneberg i Herøy. Christoffer var fødd på Røyneberg ved Stavanger truleg i 1741 og kom til Sunnmøre som dekksgut utan ein skilling i lomma.¹ Christoffer var blitt grunnrik gjennom både sunt næringsvit og eit heldig ekteskap med ei eldre, velstående enkje etter ein handelsborgar. I tillegg til handel kjøpte han også mange gardar omkring på Sunnmøre, og i folketeljinga i 1801 er han titulert som «Kirkeeier, Proprietær og Handelsmand».

Rønneberg låg alt før brannen i krangel med soknefolket og kyrkjevevja i Hareid om delinga av kostnadane etter ein stor reparasjon av stavkyrkja i 1804. Vedlikehaldet var eigaren sitt ansvar, men kyrkjelyden skulda Rønneberg for å behalde inntektene og la kyrkja forfalle så lenge at det vart ein hovudreparasjon. Eit så stort tiltak var allmugen etter lova pliktige til å betale ein del av, og dei meinte at Rønneberg spekulerte i dette.

Spørsmålet vart no utvida til kven som skulle betale også for reisinga av ei ny kyrkja. Rønneberg var ikkje blitt rik ved å gi ved dørene, og han stod i det lengste på sitt. Han var ein mann som etter amtmannen si meining «fortrinlig og bekymringsfuldt ælsker egen Fordel».² Enden på visa vart til slutt at soknefolket løyste ut Rønneberg ved å kjøpe kyrkja sitt jordegods for 3000 rdl., og dei tok sjølv på seg ansvaret for å byggje den nye kyrkja. Det var ingen dårleg handel for Rønneberg: Han hadde kjøpt kyrkja med jordegodset i 1787 for 3100 rdl. og hadde hatt inntektene av det i 20 år.

Heldigvis var den nye kyrkjevevja, futen Andreas Landmark (1769-1839) som budde i bygda Brandal i Hareid, ein handlekraftig mann. Det var han som forhandla fram forliket mellom Rønneberg og soknefolket, og han organiserte kjøp av tømmer og engasjerte byggmeisteren Elling Valbø frå Ørskog til å reise kyrkjebygget. Elling var ein respektert mann i distriktet, og sju år seinare var han den einaste bonderepresentanten frå Romsdals amt til Riksforsamlinga på Eidsvoll. Råbygget vart reist i 1807 og kyrkja vart innreidd i

1808. Av ukjende årsaker vart kyrkja likevel ikkje vigsla før i 1820. Truleg var det Napoleonskrigane og dei vanskelege tidene med uår og kornmangel som gjorde at det drygde så lenge.

Dei åttekanta kyrkjene var svært populære på Sunnmøre, og det vart reist åtte slike mellom 1782 og 1849. Men ei kyrkje måtte også ha både altartavle og preikestol i tillegg til bøker og liturgiske tekstilar, og dette var ikkje like lett å skaffe i ei krisetid. Men dersom det ikkje kunne skaffast nytt, så kunne eldre ting gjere like stor nytte.

Bruktkjøp i Stavanger

På ukjent måte, kanskje gjennom embetskontakter, fekk Landmark tak i både ei gammal altartavle og ein enno eldre preikestol til åttekantkyrkja. Altartavla har rike utskjeringar av høg kvalitet og står enno på altaret i Hareid kyrkje. Gjennom innskrifter og våpenskjold kan denne tavla utan problem knytast til Stavanger og Stavanger Hospital. Arbeidet er ikkje signert, men ingen har vore i tvil om at dette er eit verk av den store treskjeraren Andrew Smith. På baksida av tavla står årstalet 1660, som passar godt med dateringa av våpenskjolda. Denne tavla vil eg kome attende til i ein seinare artikkel.

Stavanger Hospital hadde heilt frå 1200-talet si eiga kyrkje som truleg vart nybygd omkring år 1600, kanskje i samband med reorganiseringa av hospitalet i 1612. Kyrkja kom etter kvart i forfall og vart til slutt nedlagt og riven i 1815. Det var ei lita tømmerkyrkje på berre 14 x 8 alen (8,8 x 4,8 meter) i grunnflate med berre to vindauge og eit tømra vesttårn. Det ser ikkje ut til at kyrkja hadde eit eige korutbygg, men at ho berre var delt innvendig med eit korskilje av traleverk. Tårnet hadde eit urverk med urskive på tre sider av tårnet. Sjølve hospitalet vart nedlagt og rive i 1845, og i dag er det berre namnet Hospitalsgata som minner om det.

Tidlegare forfattarar på Hareid har gått ut frå at altartavla og preikestolen kom til Hareid alt i 1807, men det er det ingen sikre opplysingar om. Tradisjonen seier berre at det var futen Landmark som skaffa begge to gjennom sine embetskontaktar. Dersom altartavla vart kjøpt alt dette året må det bety at Hospitalskyrkja i praksis var gått ut av bruk då, sjølv om kyrkja først vart nedlagt i 1815 og bygningen

Fig. 2: Eldre foto av preikestolen frå ein gong etter 1916. Måleriet på midtfeltet viser ein ståande mann som held ei stor tavle i si høgre hand. Dette er truleg Moses med lovtavla/tavlene. Foto: Stavanger Museum

selt på auksjon til nedrivning og flytting. Ettersom Hareid kyrkje først vart vigsla så seint som i 1820, er det derfor ingen ting i vege for at tavla og stolen kom til Hareid først mellom 1815 og 1820. Kanskje har den gamle kyrkjeiegaren Rønneberg også gitt ei handsrekning – han hadde kanskje kontaktar i heimetraktene og kan ha frakta tinga på ei av jektene sine som jamnt sigla til Bergen og kanskje lenger sør også.

Preikestolen i Bigset bedehus kan ikkje på same måte som altartavla sikkert stadfestast til Stavanger, men det er all grunn til å tru at han også kom frå den gamle hospitalskyrkja. Det er likevel sannsynleg at preikestolen ikkje var ny då han kom til hospitalet, men at han har ei enno eldre og meir spennande historie å fortelje.

Skildring av stolen

Preikestolen har i dag, slik han står på bedehuset, tre sider og er symmetrisk oppbygd. Det er usikkert om dette er den opphavlege utforminga. Den vanlege etter-reformatoriske preikestolen i Noreg står på den eine sida av korbogen, som regel på sørsida, og han har fire eller fem sider i tillegg til oppgangen for presten. Det vanlege motivet er dei fire evangelistane, eventuelt også med Kristus i midten, eit symbol på at herfrå skulle evangeliet forkynnast reint og klart. Ifølgje lokal tradisjon vart stolen endra då han kom til bedehuset: «Det var 3 (sic) rundboga fyllingar i den, med bilæte av dei 4 evangelistar. Då dei sette den uppatt i bedehuset, tok dei vekk ein fylling og sette attåt eit breidt bord på kvar side». ³ Preikestolen vart båret av ein utskoren mannsfigur, truleg ei framstilling av kjempa Samson. Denne figuren vart sundhogd i 1877 og brukt til ved under limkjelen til snikkarane. ⁴

Preikestolen er i dag 115 cm høg og 137 cm brei mellom ytterkantane. Nederst er det ei samanhengande bord med ornament forma som ei kjede av ovalar. Mellom og inne i ovalane er det små ornament av vekslende former. Hovudmotivet er dei tre rundboga felte som i dag er dekte med papplater med bilete av tre apostlar, måla av Johan Haddal i 1916. Bak dei ligg det eldre måling som kan gi viktig kunnskap om preikestolen si alder og historie. Eit eldre fotografi i Stavanger Museum viser stolen med Haddal sine apostelbilete fjerna (Fig. 2). Under ligg måleri av personar,

Fig. 3: Det øvre feltet på midten av prekestolen, med det utskorne årtallet 1576. Rankene som veks ut frå tavla endar på kvar side i bladmenn eller «groteskar». Foto: Arne Kåre Topp hol, Hareid

Fig. 4: Det øvre feltet på venstre sida med ein engel. Under haka veks det ut ranker som endar i frukter. Foto: Arne Kåre Topp hol, Hareid

Fig. 5: Det øvre feltet på høgre sida med eit kvinnehovud. Under haka veks det fram ranker som endar i frukter. Foto: Arne Kåre Topp hol, Hareid

og i midtfeltet står ein mann som ser ut som Moses med lovtavlene i høgre hand. Det kan vere det originale biletet, for Moses (og broren Aron) er brukt i tidleg luthersk tid som symbol på Guds Lov. Ein nær parallell er altartavla i Seljord kyrkje i Telemark frå 1588.⁵

Bogane er støtta av utskorne kapitél med ein krøll (*volutt*) på kvar side og ei bord som blir kalla *kymation* (eggstavbord). Bogane er rikt utsmykka med perlestavar og andre ornament, og dei trekanta felta på kvar side av bogane er fylte med bladverk som liknar på eikeblad.

Det finaste og mest interessante arbeidet er likevel dei smale felta på 44 x 12 cm over kvar av dei tre bogane. Kwart felt har utskorne relieff med bladranker og ansikt, og arbeidet er av svært høg kvalitet. På midtfeltet står ei lita tavle med årstalet 1576, som må vere det året stolen vart laga (Fig. 3). Over tavla står eit smilande lite ansikt, og frå undersida veks det ut ei ranke i begge retningar som endar i eit mannsansikt der hår og skjegg er grønne blad. Slike 'bladmenn', 'grønne menn' eller 'groteskar' var svært populære i renessansen. Namnet grotesk betyr grottevesen, og oppstod i Roma ved utforskinga av underjordiske rom eller 'grotter' med bevarte veggmåleri frå antikken.

Feltet til venstre har eit englehovud med vingar, og frå munnen veks det til begge sider ut ranker med frukter (Fig. 4). Feltet til høgre har eit kvinnehovud med eit skaut som er samla i ein knute på kvar side (Fig. 5). Under haka på kvinna veks det til kvar side ut ranker som også endar i rike frukter.

Dei noverande fargane på stolen stammar frå Johan Haddal si oppmåling, og heldigvis har han berre lagt eit nytt lag utanpå dei eldre fargane. Dei mange målingslaga gjer at mange av dei finaste detaljane ikkje lenger er lette å oppdage, men det gode er at dei originale fargane truleg ligg godt bevart under dei nyare målingslaga. Ei framtidig undersøking kan derfor gi viktig og oppklårande kunnskap om stolen si historie.

Kva for ei kyrkje stammar stolen frå?

Årstalet 1576 på stolen er svært viktig. Dette gjer han faktisk til ein av de eldste daterte preikestolane i landet. Til no har preikestolen i Tingelstad gamle kyrkje på Hadeland blitt rekna som ein av dei eldste, med dateringa 1579 (Fig. 6).

Fig. 6: Prekestolen frå 1579 i Tingelstad gamle kyrkje. Øvre del av stolen er dekorert i lågt relieff med våpenskjold, årstal, namn og ornament. Nedre del er dekorert med seingotiske folder som viser at inspirasjonen frå mellomalderen enno heng att. Foto: Øystein Ekroll

Denne preikestolen er av ein langt enklare kvalitet enn Hareid-stolen, med enkle utskjeringar i flatt relieff som er framheva med farge. Resten av stolen er trekvit. Dekoren er påverka av renessansestilen, men har også seingotiske ‘folder’ som peikar bakover mot mellomalderen.

Hareidstolen er derimot laga i rik og stilsikker renessanse, av høg kvalitet, utan tvil laga av ein dyktig og profesjonell kunstnar. Eit arbeid av så høg kvalitet og med denne tidlege datering må utan tvil ha blitt laga til ei viktig kyrkje. Spora peikar i same retning som altartavla, nemleg Stavanger: Sjølv om Hareid-stolen aldri er undersøkt av fagfolk, så har den høge kvaliteten på arbeidet gjort at han er kopla saman med opplysinga om at lensherre Henrik Brockenhuus i 1575 gav ein «kostbar» preikestol til Stavanger domkyrkje, laga av ein Nils Olavsson.⁶

Henrik Brockenhuus (1542-1588) var lensherre i Stavanger len frå 1568 til 1578. Dette siste året døde ektemaken Elisabeth Pedersdotter Litle som vart gravlagt i koret i domkyrkja, og eit epitafium (minnetavle) for henne er bevart til i dag. Henrik gifte seg på nytt i 1585 med Dorte Juel og fekk dottera Sophie som vart gift med Noregs kanslar Jens Bjelke til Austrått.

Opplysinga om Brockenhuus si gåve i 1575 passar nok så godt saman med preikestolen si datering til 1576. Originalkjelda til opplysinga om gåva i 1575 er ikkje funnen, så denne må først finnast og kontrollerast. Det kan også tenkast at det var gåvebrevet som stamma frå 1575 og at stolen først vart ferdig året etter. Domkyrkja fekk også fleire inventardelar på denne tida: Henrik Brockenhuus og Elisabeth Litle gav ein svart fløyels messehakel med deira våpen på, og i eine sideskipet var det til 1800-talet bevart ein del benkar frå 1500-talet.

Det kan derfor tenkast at lensherre Brockenhuus og den myndige biskopen Jørgen Erikssøn (1535-1604, biskop 1571-1604) gjekk saman om å skaffe domkyrkja eit nytt inventar som passa til den lutherske gudstenesta, 40 år etter innføringa av Reformasjonen. Preikestolen var i så fall berre ein del av denne utsmykkinga. Biskopen fekk i 1574 kongens løyve til å bruke alle renter og inntekter frå kyrkjene i stiftet til utbetring av Domkyrkja.

Del av ei større utsmykking?

Vi kan derfor tenke oss at domkyrkja fekk ei rik utsmykking etter den tids målestokk, utført i stram renessansestil.

Liknande samarbeid mellom lensherre og biskop kjenner vi også andre stadar i landet, men Stavanger er i så fall eit svært tidleg døme.

Til ei slik utsmykking ville også høyre ei altartavle, og i 1570-åra var dei såkalla 'katekismetavlene' særleg mykje brukt. Desse tavlene hadde ikkje bilete, men var dekorerte med tekstar henta frå Luthers katekisme eller andre tekstar som t.d. Fader Vår, innstiftingsorda for Nattverden eller andre sentrale lutherske tekstar. Tekstane skulle brukast til opplæring av kyrkjelyden, og dei var også ein del av den lutherske ortodoksien sin kamp mot bilete, som vart oppfatta som katolsk avgudsdyrking. Lensherre Ludvig Munk fekk laga ei slik katekismetavle til Nidaros domkyrkje i 1593, og det finst fleire slike katekismetavler bevart i Rogaland. Jørgen Erikssøn var gift med Adriane, dotter til Bergensbispen Jens Schelderup, og Jens førte i 1570-71 ein heftig strid med byrådet i Bergen for å få fjerna nokre katolske helgenbilete som enno stod på høgaltaret i Bergen domkyrkje. Ei slik enkel katekismetavle kan ha blitt skifta ut i 1610-20-åra med den rikare renessansetavla som stod på altaret i domkyrkja fram til 1800-talet.

Det meste av dette 1500-tals inventaret vart i så fall skifta ut på midten av 1600-talet, då den rike barokkstilen i Andrew Smith si utforming kom til å dominere domkyrkja. Dei eldre inventardelane kan i så fall ha blitt overført til mindre og fattigare kyrkjer, som var glade til for å få 'nytt' inventar.

På denne tid hadde Stavanger berre to kyrkjer, Domkyrkja og Hospitalskyrkja, og den siste var i forfall. Ein så prektig og kostbar preikestol kan derfor nesten berre stamme frå domkyrkja. Men to generasjonar seinare, då domkyrkja i 1658 fekk den praktfulle preikestolen skoren av Andrew Smith, vart den gamle preikestolen degradert og truleg overført til Hospitalskyrkja. Til gjengjeld fekk han der selskap av ei fin og nylaga altartavle laga av Andrew Smith berre to år seinare i 1660.

Preikestolen i Bigset bedehus kan enno innehalde mange spor som kan fortelje om kven som fekk laga stolen. Kanskje kan det la seg gjere å undersøkje stolen dersom det blir gjort eit tiltak frå Stavanger?

Litteratur

Bjåstad, Ingvard: Soga om Hareid og Ulstein, bind II. Ålesund 1977

Christie, Sigrid: Seljord kirke. Altertavlens ikonografi. Foreningen til norske fortidsminnesmerkers årbok 1971. Oslo 1972

Haddal, Johan: Hareid kyrkje. Tidsskrift for Sunnmør historiske lag 1927-28.

Måseide, Peder: Hareid kyrkje gjennom 100 år. Hareid 1977

Stavanger Domkirke. En historisk-arkeologisk utredning. Stavanger 1933

Noter

- 1 Kjeldene opererer med ulike fødeår for Christoffer Rønneberg, både 1731, 1737 og 1741. I folketeljinga frå 1801 oppgir han sjølv alderen til 60 år, og eg tek utgangspunkt i dette. Han døde i 1824 og ligg gravlagd saman med kona på den gamle kyrkjegarden i Ulstein.
- 2 Referert i Bjåstad 1977: 218
- 3 Haddal 1927-28: 23. Det er truleg ein trykkfeil her – det skal vere «4 rundboga fyllingar».
- 4 Ibidem: 23
- 5 Christie 1971: 57-68
- 6 Stavanger Domkirke 1933, tillegg

PROTOKOLL FRA ÅRSMØTET I BYHISTORISK FORENING STAVANGER 2014 AVHOLDT ONSDAG 25. FEBRUAR 2015 PÅ ARKEOLOGISK MUSEUM.

Foreningens leder, Harald Sig. Pedersen ønsket de frammøtte 61 medlemmer, velkommen. Styreleder gikk igjennom papirene som var sendt som e-post, lagt ut på hjemmesiden, eller sendt som vanlig post i forkant av årsmøtet.

Det var ingen merknader til innkallingen og møtet ble dermed erklært for satt. Dagsorden ble presentert og godkjent.

1. Konstituering.

Til møteleder ble valgt: *Harald Sig. Pedersen*

Til referent ble valgt: *Frederik Hansen.*

Til signering av protokoll ble valgt: Sjur Lærdal og Henning Roland Petersen

2. Behandling av styrets beretning for 2014.

Møteleder gikk gjennom beretningen.

Vedtak:

Årsberetningen ble enstemmig godkjent.

3. Behandling av regnskap for 2014.

Møteleder gikk gjennom regnskap og revisjonsberetning for 2014.

Vedtak:

Regnskapet for 2014 ble enstemmig godkjent.

Revisjonsberetningen ble tatt til etterretning.

4. Styrets innstilling til kontingent for 2016.

Styret foreslår identisk sats: kr 400 for enkeltmedlemmer og kr 550 for familiemedlemmer.

Vedtak:

Styrets forslag til kontingentsatser for 2016 ble enstemmig godkjent.

5. Presentasjon av budsjettet for 2015.

Møteleder presenterte styrets forslag til budsjett og gjennomgikk de ulike postene.

Vedtak:

Styrets forslag til budsjett for 2015 ble enstemmig godkjent.

6. Valg

Valgkomiteen har bestått av Kjell Ursin Smith, Per Reidar Bru og Eli Vareberg.

I valgkomiteens leders fravær, ledet styreleder valgene og fremmet valgkomiteens forslag slik:

STYRET:

Harald Sig. Pedersen,	- gjenvalg, velges for 2 år
Hans Eyvind Næss	- gjenvalg, velges for 2 år
Sveinung Bang-Andersen	- gjenvalg, velges for 2 år
Frederik Hansen	- gjenvalg, velges for 2 år

- Varamedlemmer (velges for ett år):

Åshild Sæland - gjenvalg
Rigmor Haave - gjenvalg
Torolv Hellemo - gjenvalg

Vedtak: Valgkomiteens forslag ble tiltrådt ved akklamasjon.

Styrets forslag for 2015:

- Valgkomiteen (velges for ett år):

Elsa Grimnes - ny
Per Reidar Bru - gjenvalg
Eli Vareberg - gjenvalg, valgkomiteens leder.

- Revisor (velges for ett år):

Hallvard Ween - gjenvalg

*Vedtak: Styrets forslag til valgkomité og revisor ble tiltrådt ved akklamasjon.
Styret konstituerer seg selv.*

Stavanger 25. februar 2015

Harald Sig. Pedersen
Møteleder

Frederik Hansen
referent

Sjur Lærdal

Henning Roland Petersen

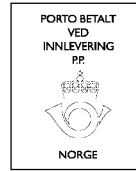
Bli medlem i Byhistorisk Forening Stavanger!

Dersom du er interessert i Stavangers historie,
er vår forening noe for deg.

Som medlem får du innbydelse til åtte til ti foredragskvelder/
byvandringar årlig samt tre nummer av foreningens magasin
Stavangeren med stort sett bare spesialskevne artikler.

Alt er inkludert i medlemskontingenten som er kr 400 for
enkeltmedlem og kr 550 for familiemedlemskap.

På <http://www.bychistoriskforening.org/>
kan du melde deg inn. Her finner du også mengder av
historisk stoff om Stavanger.

RETURADRESSE: BYHISTORISK FORENING STAVANGER,
KRYSANTEMUMSHAGEN 41, 4022 STAVANGER.

Styret i Byhistorisk Forening 2015

Harald Sig. Pedersen

Tlf.: 908 28 467 E-post: pedersen@marstad.net

Hans Eyvind Næss

Tlf.: 51 52 91 34 E-post: hans_e_naess@yahoo.no

Frederik Hansen

Tlf.: 51 52 63 82 E-post: frederik@fredhans.no

Anne Tove Austbø

Tlf.: 926 64 860 E-post: anne.tove.austboe@museumstavanger.no

Henning Hilde

Tlf.: 908 74 492 E-post: henning.hilde@fabricom.no

Sveinung Bang-Andersen

Tlf.: 51 87 04 05 / 951 80 405 E-post: Sveinung.Bang-Andersen@uis.no

Åshild Sæland

Tlf.: 909 34 474 E-post: aashild@statoil.com

Rigmor Haave

Tlf.: 995 61 701 E-post: rigmor.haave@lyse.net

Torolv Hellemo

Tlf.: 916 28 818 E-post: torolv.hellemo@hotmail.com

Cecilie Ihle

Tlf.: 958 66 995 E-post: c-ihle@online.no

I REDAKSJONEN:

Anne Tove Austbø (redaksjonssekretær), Sveinung Bang-Andersen, Rigmor Haave,
Åshild Sæland og Harald Sig. Pedersen (ansvarlig redaktør)

www.byhistoriskforening.org

ISSN 0806-184X

OMEGA TRYKK – STAVANGER